

100%

100% 100% 100%

100% 100% 100%

જરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૨૨૬૪

કિંમત

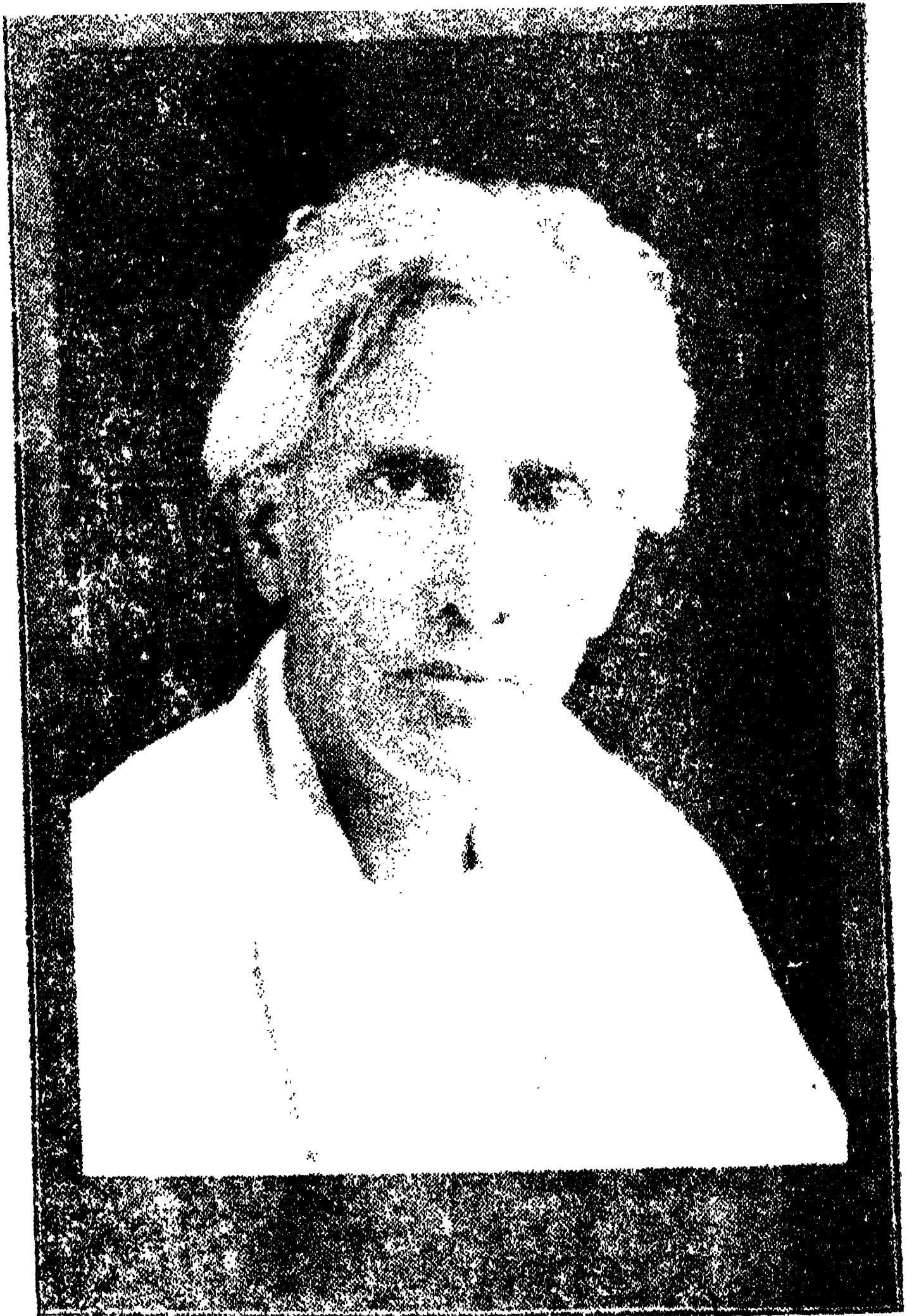
૦.૮૦.

ગ્રંથનામ

પિન્ડુ

વર્ગિક

૨૪૭ : ૨

શ્રી. ગ્રામચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

સ્વ. શિરદયામ્ કૃત—

પિતૃ

પ્રજ્ઞાવર્ણ

સમસ્તીય મહિતા
અભિનવ જીવણી

અવનલાલ એન્ડ સન્સ

અમદાવાદ અને સુરત-૨

[કોપીરાઈટના સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન]

ઇ. સ. ૧૯૩૯] પ્રથમ સંસ્કરણ [સંવત ૧૯૯૫

આઠ આના

પ્રકાશક : જીવનલાલ એન્ડ સન્સ તરફથી

ચંદ્રકાન્ત જીવનલાલ મહેતા : અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ કલ્યાણુદાસ પટેલ

ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિ. પ્રેસ, પાનકોરનાકા, અમદાવાદ

નિવેદન

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ વર્ષનું આ પાંચમું-છેલ્લું પુસ્તક પ્રગટ થાય છે. આ પુસ્તકનું નામ ‘ખિન્દુનો છોકરો’ નક્કી કરેલું, પણ તે ઠીક ન લાગવાથી એનું નામ ‘ખિન્દુ’ રાખેલું છે. શરદ્યાબુની આ ટુંકી ગૂઢકથા વાંચકોને ગમશે એમ માનીએ છીએ.

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળામાં આવતા વર્ષ (ઇ. સ. ૧૯૪૦)નું પહેલું પુસ્તક ‘સુરેખા’ નામે ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ની સાલની ગુજરાતની અલિસક લડતનું તેમજ અત્યારનાં યુવક-યુવતીઓનાં માનસ તથા નવીન જાગૃતિની મહેચ્છા-ઓનું યથાચોગ્ય ચિત્ર રજૂ કરતી મૌલિક નવલકથા અપાશે. પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈની ‘દિવ્યચક્ર’ પછી એ કાદિની આ બીજી નવલકથા ગણાશે એમ અમે ધારીએ છીએ.

જો ગ્રાહકોએ સને ૧૯૩૯નું લવાજમ ભર્યું છે તે આ પુસ્તક સાથે પુરું થાય છે. તેમને ત્રણ વર્ષનું લવાજમ વહેલી તકે મોકલી આપવા વિનંતી છે.

આવતા વર્ષમાં ઉત્તમ પુસ્તકો આપી શકીએ તે માટે આપના સહકારની અમે આશા રાખીએ છીએ; તો દરેક ગ્રાહક અઢેક નવું ગ્રાહક વધારી આપે તેટલી આશા વધુ પડતી નહિ ગણાય.

ઓગસ્ટ ૧૯૩૯,
અમદાવાદ.

પ્રકાશકો

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનાં ઈ. સ. ૧૯૩૯ નાં

પાંચ પુસ્તકો

સુવાસચંદ્ર : [શરદાબાણુ કૃત સુંદર શ્રેષ્ઠ નવલકથા

' વિપ્રદાસ ' નો ભાષાનુવાદ]

૨-૮-૦

કૃત્યત્રિપુટી : રાજ્ઞી કવિશ્રી કલાપીનાં આ કાવ્યોં ઉપર

અને શ્રી. નવલરામ જી. ત્રિવેદીની સવિસ્તર

બીજાં કાવ્યોં નોંધ, ટિપ્પણુ. સમજુતી વગેરે સાથે

કલાપીનું જીવન પણ, માનનીય શ્રી.

મુનશીજીના પુરોવચન સાથે છે.

૧-૧૨-૦

કમાલ : તૂકિના તારણુદાર આત્માત્મક કમાલનું સંપૂર્ણ

જીવનચરિત્ર : ઘણાં ચિત્રો સાથે.

૨-૦-૦

સહચરીની શોધમાં : માર્મિક કટાક્ષબરી હાસ્યરસ પ્રધાન

મૌલિક નવલકથા (સેટાયર)

૧-૮-૦

ખિન્દુ : શરદાબાણુની ઘરસંસારી નાજુક નવલિકા

૦-૮-૦

[આ પાંચ પુસ્તકો રૂ. ૪-૪-૦માં મળાશે. ટ. ખ. ગુરુ]

વાર્ષિક લવાજમ : પોસ્ટેજ સાથે-

દેશમાં

બરમા અને પરદેશ માટે

૫-૦-૦

૬-૪-૦

જી વ ન લા લ

એ - ૩

સ ન સ

અમદાવાદ

અને

મુંબાઈ-૨

मि-६

યાદવ મુકરજી અને માધવ મુકરજી—મન્ને સગા ભાઈ નથી એ વાત તો તે પોતે જ ભૂતી ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ બીજાઓ મુદ્દાં તદ્દન ભૂતી ગયા છે. ગરીબ યાદવે અનેક કષ્ટો સહન કરીને પોતાના નાનાભાઈ માધવને કાયદાની પરીક્ષા પાસ કરાવી હતી, અને ઘણી મહેનતે ધનાઢ્ય જમીનદારની એકની એક સન્તાન—પુત્રી મિન્દુવાસિનીને પોતાના નાનાભાઈ સાથે પરણાવીને ભાતૃ-પત્ની તરીકે લાવવા સમર્થ થયો હતો. મિન્દુવાસિની અતિ રૂપવતી હતી. પહેલવહેલાં જે દિવસે તેણે પોતાના અતૂઝ રૂપ અને દશ હજાર રૂપિયાની પ્રેમીસરી નોટો લઇને ઘરમાં પગ મૂક્યો તે દિવસે મોટી વહુ અન્નપૂર્ણાની આંખો હર્ષાશ્રુથી ઉભરાઈ ગઈ હતી. ઘરમાં સાસુ-નણુંદ કોઈ જ ન હતું. કુલ મુખત્યાર તે પોતે જ હતી. નાનીવહુની હડપચી ઉંચી કરી તેણે તે દિવસે પોતાના પાડોશીઓને સ્વર્ગ સંભળાવેલું કે “ ઘરમાં વહુ તો આવી જ લવાય. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીની પ્રતિમા ! ”

પણ એ દિવસમાં જ તેને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. એ દિવસમાં જ તેને ખચર પડી ગઈ કે નાની વહુ જે અતૂલ રૂપ અને હજારો રૂપિયા લઈને આવી છે, તે તેના કરતાં ચાર ગણો અહંકાર અને અભિમાન પણ સાથે લેતી આવી છે. એક દિવસ મોટી વહુએ પોતાના પતિને એકાંતમાં કહ્યું: “અરે, રૂપ અને રૂપિયાની ગાંસડી જોઈને વહુરાણી ઘરમાં લાવ્યા છો, પણ તે તો કાળી નાગણુ છે નાગણુ !”

યાદવને એ વાત ઉપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તે માથું ખંજવાળતો એ ચાર વખત ‘એ-તો...’ ‘એ...તો...’ કરતો કચેરી તરફ ચાલ્યો ગયો.

યાદવ તદ્દન શાન્ત પ્રકૃતિનો માણસ હતો. તે જમીન-દારને ત્યાં મહેતાગીરીનું કામ કરતો હતો, અને ઘરે આવી પૂજા-પાઠમાં બેસી જતો. માધવ તેના મોટાભાઈ કરતાં દશ વર્ષે નાનો હતો અને વકીલની પરીક્ષા પાસ કરી હમણાં જ તેણે વકીલાત શરૂ કરી હતી.

તેણે પણ આવીને કહ્યું: “ભાભી ! મારા મોટા ભાઈને રૂપિયા બહુ અગત્યની વસ્તુ થઈ પડી ? થોડા દિવસ એમણે રાહ જોઈ હોત તો રૂપિયા તો ધંધો કરીને હું પણ લાવી શકત. ”

અનપૂર્ણાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

એ સિવાય બીજી પણ મુશ્કેલી એ હતી કે આ નાની વહુ ઉપર હુકમ ચલાવવાનું સહેલું ન હતું. તેને હીસ્ટીરીઆનું એવું ભયાનક દર્દ હતું કે, તેની સામે જોતાં જ ઘરનાં બધાં ચૂપચાપ બની જતાં, અને દાક્તરને બોલાવ્યા વિના

ઠેકાણું પડતું નહિ. પરિણામે આ લગ્ન કરવામાં ભયંકર ભૂલ થઈ ગઈ છે એવી માન્યતા આખા ઘરના બધા માણસોને બંધાઈ ગઈ હતી. ફક્ત યાદવને એ વાત ગળે ઉતરતી નહિ. તે સહુની સામે થઈને કહેતો કે : “ નહિ, નહિ. તમે પછી જોજો તો ખરા ! મારી વહુરાણીમાં જગદ્ગત્રીનું રૂપ છે એ શું તદ્દન નિષ્ફળ જવાનું ? એવું તે કેમ બને ? ”

એક દિવસ એવું બન્યું કે, નાની વહુ કોઈ એક નાની વાત ઉપર મોઢું ચડાવી ઉદાસ ચહેરે બેઠી હતી. તે જોઈ અન્નપૂર્ણાના હોશ ઉડી ગયા. અચાનક કોણ જાણે એને શું સૂઝ્યું કે દોડીને ઓરડામાં ગઈ અને દોઢ વર્ષના પોતાના ઉંઘતા દીકરા અમૂલ્યચરણને ઉપાડી લાવી ખિન્દુના ખાળામાં મૂકી ચાલી ગઈ.

કાચી ઉંઘમાંથી જંગી ઉઠેલ અમૂલ્યચરણ રડવા લાગ્યો. ખિન્દુએ બેહોશીના પંજમાં સપડાતાં પોતાની જાત ઉપર મહામુશીબતે કાબુ મેળવ્યો અને બાળકને છાનો રાખવા છાતી સરસો દાબી ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

ઓથે ઉભી રહી અન્નપૂર્ણા આ જોઈ રહી હતી અને હીસ્ટીરીયા જેવા ભયંકર દર્દનું આવું સર્વોત્તમ ઔષધ સફળ સમજી તે હર્ષિત બની.

ઘરસંસારનો સઘળો ભાર અન્નપૂર્ણાને માથે હોવાથી તે પોતાનાં બાળબચ્ચાંની પૂરતી સંભાળ લઈ શકતી ન હતી. આખો દિવસ ઘરના કામકાજમાં ગુંથાઈ રહ્યા પછી જો રાત્રે તે ઉંઘવા પામે નહિ તો તેની તખીયત ઉથલી

પડતી. એટલે બાળકની સારસંભાળનો બોળે નાની વહુએ પોતાને માથે ઉપાડી લીધો.

લગભગ એકાદ મહિના પછી એક દિવસ સવારે બાળકને ગોદમાં લઇને ગિન્દુ રસોડામાં આવી અને બોલી: “ જીજી, અમૂલ્યચરણ માટે દૂધ ક્યાં છે ? ”

અનપૂર્ણાએ પોતાના હાથમાં હતું તે કામ બાજુ પર મૂકી ડરતાં ડરતાં કહ્યું: “ એકાદ મિનિટ થોભી જ બહેન ! હમાણું જ ગરમ કરી આપું છું. ”

રસોડામાં પેસતાં જ ઠંડું દૂધ એમનું એમ પડેલું જોઇને ગિન્દુ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી. તેણે કઠોર અવાજે કહ્યું: “ કાલેય તમને કહ્યું હતું કે આઠ વાગ્યા પહેલાં મારે દૂધ ગરમ જોઈશે, છતાં નવ તો વાગવા આવ્યા. આટલુંય કામ તમારાથી ન બનતું હોય તો મને ચોકખું કહી દેતાં કેમ નથી કે હું એનો બીજો રસ્તો તો કંઈ ? ” અને રસોડાથી તરફ ફરીને બોલી: “ તને પણ એટલું ભાન નથી ? આખા ઘર માટે રાંધે છે તે બે મિનિટ પછી થાત તો શું ખાટુંમોળું થઈ જવાનું હતું ? ”

રસોડાથી તો બીકની મારી હેતુતાઈ જઈને ચૂપ જ રહી.

અનપૂર્ણાએ જવાબ આપ્યો: “ તારી પેઠે છોકરાને આંખમાં મેશ આંજવાનું ને શણગાર સજ્જવવાનું જ કામ જો અમારે હોત તો બધુંય યાદ રહેત. નાનીવહુ, એકાદ મિનિટ મોડું થાય તેય તમારાથી ખમાતું નથી ? ”

નાનીવહુએ જવાબ આપ્યો: “ આજથી જો તમે છોકરાના દૂધને હાથ લગાડો તો તમને ભારેમાં ભારે

સોગંદ છે; અને જો હું હવે તમને કાંઈ દિવસ એ સંબંધ-
માં કંઈ કહું તો મને પણ સોગંદ છે. ”

આટલું કહેતાં તેણે છોકરાને ધબ્બ દબને જમીન ઉપર બેસાડ્યો ને દૂધની તપેલી ઉપાડી ચુલા ઉપર મૂકી દીધી. આવા ઓચિંતા પછાડાથી અમૂલ્યે જોરથી ચીસ પાડી રડવા માંડ્યું. તે સાંભળી ખિન્દુએ પાસે આવી, ચોંટિયો ભરી તેનો ગાલ ખેંચ્યો અને ધમકાવ્યો: “ છાનો રે’ હરામગ્ગદા ! છાનો રે’ ! જો અવાજ કાઢીશ તો જનથી મારી નાખીશ. ”

ખિન્દુને છોકરાના ગાલ ખેંચતી જોઈ દાસી ધરમાંથી દોડી આવી અને બાળકને તેડી લેવા ગઈ એટલામાં ખિન્દુએ એને ધમકાવી: “ જા, જા. તું તારે તારું કામ કર. ”

દાસી તો ડરની મારી ત્યાં જ થાંભલો લઈ ગઈ. ખિન્દુ કાંઈને કાંઈ કહ્યા સિવાય ગુપચુપ છોકરાને બોળામાં લઈ દૂધ ગરમ કરવા લાગી.

અન્નપૂર્ણા ગુપચુપ બેસી રહી. ખિન્દુ દૂધ ગરમ કરી લઈને ત્યાંથી ગઈ તે પછી તેણે દાસીને કહ્યું: “ સાંભળીને એની વાત ! તે દિવસે મેં જરા હસતાં હસતાં એને કહ્યું કે, ‘ નાનીવહુ, છોકરાને આજથી તું લઈ લે. ’ એ જોર ઉપર તો આજ મને એ આકરા સોગંદ આપી ગઈ. ”

ગમે તેમ—પણ અન્નપૂર્ણાનો પુત્ર ખિન્દુવાસિનીના બોળામાં આ રીતે ઉછરવા લાગ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે, બાળક કાઢીને ‘ મા ’ અને માને ‘ જીજી ’ કહેતાં શીખી ગયો.

ચારચાર વર્ષનાં બહાણાં વાયા પછી મોટી ધામધૂમથી અમૂલ્યને નિશાળે બેસારવામાં આવ્યો તે દિવસે વહેલી સવારમાં અન્નપૂર્ણા રસોડામાં હતી એટલામાં બિન્દુએ ખૂમ મારી, “ જીજી, અમૂલ્યધન તમને પગે લાગવા આવ્યો છે. જરા બહાર તો નીકળો ! ”

અન્નપૂર્ણા બહાર આવી. અમૂલ્યનો હાઠ જોતાં આશ્ચર્યમાં તે દંગ થઈ ગઈ. છોકરાની આંખમાં આંજણ, કપાળમાં આંદો, ડોકમાં સોનાની માળા, માથે સોનેરી ભરત ભરેલી ટાપી, એળેલા વાળ, પીળા કીનારની ચીપીને પહેરાવેલ ઘોતલી, એક હાથમાં સુતળીનો ગાળાઓ નાખીને બાંધેલો ખડીઓ, અને બગલમાં નાનકડી ચટાઈમાં વીંટાળેલા થોડાંક તાડપત્ર !

બિન્દુ બોલી: “ બેટા, જીજીને પગે લાગીને પ્રણામ કરો ! ”

અમૂલ્યે બિન્દુના કહેવા મુજબ પોતાની જનેતાને પ્રણામ કર્યા.

તેના પગમાં નહોતાં મોજાં, કે નહોતા બુટ. સુધરેલા જમાનાનો પોષાક પણ પહેરાવેલો નહોતો. અનપૂર્ણાએ આવો વિચિત્ર પહેરવેશ જોઈ હસતાં હસતાં કહ્યું: “તે તો આને ભારે લડાવ્યો લાગે છે. બાબુને ભણવા મોકલે છે?”

બિન્દુએ પણ હસીને જવાબ આપ્યો: “હા. ગંગારામ પંડિતની ધૂળી નિશાળે એને બેસારવો છે. જીજી, એને આર્શિવાદ આપો કે આજનો દિવસ એના જીવનમાં સાર્થક નીવડે.”

પછી નોકર તરફ જોઈને બોલી: “ભૈરવ, પંડિતજીને મારું નામ દઈને ખાસ કહેજે કે મારા બાબુને કોઈ મારે-પીટે નહિ. અને જીજી! આ પાંચ રૂપિયા લ્યો. ખૂબ સારી રીતે સીધું તૈયાર કરી તેમાં પાંચ રૂપિયા મૂકીને કદમ સાથે પંડિતજીને ઘેર મોકલી દેજો.” કહી અંતરના ઉંડા પ્રેમથી ઉદ્ઘાસમાં આવી જઈ તેણે બાબુનાં એવારણાં લીધાં, અને બાબુને ગોદમાં તેડી લઈ ઉપર ચાલી ગઈ.

અનપૂર્ણાની બન્ને આંખો આંસુથી ઉભરાઈ ગઈ. તેણે રસોયણને કહ્યું: “બાબુમાંથી જરાય ફૂરસદ મળતી નથી. આખો દિવસ બસ બાબુ-બાબુ-ને બાબુ જ: બીજી વાત નહિ. આ તો હજી પેટનો નથી, પણ પેટનો હોત તો વળી કેણુ જાણે શુંય કરત!”

રસોયણે જવાબ વાળ્યો: “ભગવાને એટલે જ સિમંત આપ્યું નથી. અઢાર ઓગણીશ વરસની તો થઈ...!”

વાત પૂરી થઈ નહિ, એટલામાં તો નાની વહુ બાબુને મૂકી એકલી દોડતી આવીને બોલી: “જીજી, મારા જેઠને

કહીને આપણા ઘરની સામે જ નિશાળ ન બેસાવી શકાય ? બધુંય ખર્ચ હું આપીશ ! ”

અન્નપૂર્ણા હસી પડીને બોલી : “ હજી એ ડગલાંય એ ગયો નથી એટલામાં નાની વહુ ! તું આમ આકુળ-વ્યાકુળ બની ગઈ ? તારાથી એકલા રહેવાતું ન હોય તો તુંય સાથે જાને ! ”

ખિન્દુ શરમાઈ ગઈ, ને હસીને બોલી : “ જીજી, એટલી વ્યાકુળ તો નથી થઈ, પણ વિચાર થાય છે કે, આંખથી દૂર રાખવો એ એક વાત છે ને આંખ સામે રાખવો એ બીજી વાત છે. સાથે ભણનાર છોકરાં બધાં રહ્યાં તોફાની એટલે કેઈ એને નાનો જાણીને મારે કરે તો ? ”

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું : “ એટલે ? છોકરાઓ તો અંદરો અંદર મારપીટ કરવાના જ. અને નાની વહુ ! છોકરાં તો સહુને સરખાં વહાલાં હોય. એમનાં માઆપ કઠણ છાતી કરીને પોતાનાં છોકરાંઓને ભણુવા મોકલે છે, તો તું કેમ ન મોકલી શકે ? ”

બીજાંઓની સાથે સરખામણી કરવાનું ખિન્દુને જરાય ગમતું નહિ તેથી મનમાં નારાજ થઈને બોલી : “ તમારી વાતો તો હંમેશા એવી જ હોય છે, જીજી ! ધારો કે કેઈ છોકરો ગાળુની આંખમાં કલમનો ઘોઘો મારી બેસે તો ? ”

અન્નપૂર્ણા તેના મનોબાવ પામી જઈને હસતાં હસતાં બોલી : “ તો પછી દાકતરને દેખાડજે. પણ તને સાચું જ કહું તો—સાત દિવસ ને સાત રાત હું બેસીને વિચાર કર્યા કરત તોય મને આંખમાં ઘોઘો મારવાની વાત મગજમાં

બેસત નહિ. આટલા બધા છોકરા ભણે છે, પણ કોઈની આંખમાં ઘોઘો માર્યાની વાત મેં હજુ ક્યારેય સાંભળી નથી.”

ગિન્દુએ કહ્યું: “ તમે ન સાંભળી હોય તેથી શું એવું બને જ નહિ એમ માની લેવું? શું થવાનું છે એ વાત અગાઉથી કાણ જાણી શકે છે? વાર, પણ તમે એક વખત વાત કહી જુઓ, પછી જે થશે તે જોઈ લેવાશે.”

અનપૂર્ણાએ ગંભીર થઈ જવાખ આપ્યો: “ શું થશે એ તો અત્યારથી જ દેખાય છે. તેં ધાર્યું હશે તે પુરું કર્યા વગર તું થોડી જ રહેવાની છું? પણ હું એવી દુનીઆથી ઉલટી વાત તો મારે મોંએ નહિ કહી શકું. વળી, તું ક્યાં એમની સાથે નથી બોલતી! તું જ કહેજે ને! ”

સાંભળતાં જ ગિન્દુને પગથી માથા સુધી ઝાળ ઉઠી. તે બોલી: “ કહીશ જ સ્તો! કેમ નહિ કહું? રોજરોજ એટલે બધે દૂર હું મારા બાપુને મોકલવાની નથી. ભલે એથી કોઈને સાંઝે લાગે કે માફું, અને ભલે એ અભણ રહે. એલી કદમ! તને સીધું આપવા જવાનું કહ્યું હતું કે નહિ? મ્હોં દાડીને સામું જોઈ ઉભી શું રહી છું? ”

ગિન્દુની ક્રોધજ્વાળાઓ જોઈ અનપૂર્ણા ગભરાઈને બોલી: “ સીધું કાઠી દઉં છું. નાની વહુ, આટલી ઉતાવળી શું થઈ જતી હોઈશ! ઠીક, શું તારો બાપુ ક્યારેય મોટો નહિ થાય? તું એને કાયમ ખોળામાં જ રાખીને બેસીશ? એ વાતનો વિચાર જ કેમ કરતી નથી? ”

પણ નાની વહુએ એ વાતનો જવાબ આપવાને બદલે કદમને કહ્યું: “ કદમ, સીધું આપીને પંડિતજીની

પગરજ બાબુને માથે મૂકને અને પછી સાચવીને સાથે તેડી લાવને. ને પંડિતજીને કહેને કે, સાંજે જરા ધર સુધી આવી જાય. જે સમજે જ નહિ એને સમજાવવાં પણ કઈ રીતે ? હું કહું છું કે ‘ નાનો દેખી કાઈ મારે; ’ તો એ કહે છે કે— ‘ શું એને હંમેશાં ખોળામાં ઢાંકી રાખીશ ? ’ શું કહું ને શું નહિ એ માટે સલાહ લેવા હું આવી નહોતી.” કહેતી જવાબની રાહ જોયા વગર તે ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ગણગણતી ચાલી ગઈ.

એનો રંગઢંગ જોઈ અન્નપૂર્ણા તો ત્યાં ને ત્યાં સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. કદમ ખોત્રી: “ હવે મોડું કરો મા, મોટી વહુ ! વળી એ હમણાં પાછાં આવશે. એણે મનમાં એક વખત નિશ્ચય કર્યો હશે તે વિધાતા આવે તોય ફેરવવાનાં નહિ.”

તે દિવસે સાંજે મોટાબાબુ (યાદવ) અક્ષીણની કાંકરી લઈને પથારીમાં આડે પડખે પડ્યા પડ્યા હુક્કાની નળી મોંમાં રાખી નશામાં ચકચુર બન્યા હતા એટલામાં બારણાની સાંકળ ખખડી.

યાદવે મહામુશીબતે આંખો ઉઘાડી પૂછ્યું: “ કોણ ? ”

અન્નપૂર્ણાએ ઓરડામાં પગ મૂકીને કહ્યું: “ નાની વહુ તમને કંઈ કહેવા આવી છે, જરા સાંભળી લ્યો.”

યાદવે ગભરાઈને પૂછ્યું: “ નાની વહુ ? કેમ વહુ— બેટા શું છે ? ”

નાની વહુ ઉપર એમને અપાર હેત હતું. નાની વહુએ વાત કહી નહિ પણ તેની વતી અન્નપૂર્ણાએ બધી વાત

કહી સંભળાવી: “ તેના બાબુની આંખમાં નિશાળનો કાઈ વિદ્યાર્થી કદાચ કલમ ઘોંચી ન દે, એટલા માટે આપણા મકાનમાં જ એક નિશાળ તમારે ઉઘડાવી દેવી પડશે.”

યાદવે હાથમાંથી નળી ફેંકી દધને શંકાશીલ બની પૂછ્યું: “ કાણે આંખમાં માર્યું? ક્યાં છે? જોઈએ!”

અન્નપૂર્ણાએ હુકકાની નળી ઉપાડીને તેમના હાથમાં આપતાં હસીને કહ્યું: “ અરે! કાઈએ માર્યું નથી, આ તો ‘મારે તો’ની વાત થાય છે.”

યાદવે સ્વસ્થ થઈને ઉચ્ચાર્યું: “ ઠીક, આ તો ‘કાઈ મારે તો’ની વાત છે. હું તો સમજ્યો કે...”

ખિન્દુ કમાડની ઓથમાં ઉભી ઉભી બળીને ખાખ થઈ ગઈ. તે ધીમેથી બોલી: “ જીજી, તમે કહેતાં’તાં ને કે સમાજથી ઉલટી આવી વાત મારાથી નહિ થાય? તે અત્યારે તો તમે જ બધી વાત રંગમાં આવીને કહો છો!”

અન્નપૂર્ણા પણ સમજી ગઈ હતી કે તેના કહેવાની રીત ખરાબર નહતી અને તેનું પરિણામ પણ સાફ નહિ આવે. હવે આ ધીમા સ્વરના ગૂઢાર્થને હૃદયંગમ કરતાં ખરેખર તે ડરી ગઈ અને ગુસ્સો ગરોબ ગાય જેવા પતિ ઉપર ઉતાર્યો. તેને સંબોધીને તે બોલી: “ અફીણના કેદમાં માણસોની આંખો તો બંધ થઈ જાય છે, પણ કાન પણ બહેરા થઈ જતા હશે? મેં કહ્યું કંઈક ને તમે સાંભળ્યું કંઈક. બોલ્યા કે, ‘ક્યાં છે જોઈ!’ મેં ક્યાં તમને કહ્યું છે, કે બાબુની આંખ કાઈ છોકરાએ ફેડી નાખી છે! મારે તો બધી કારથી આફત!”

કંઈ પણ હરકત વગર યાદવને અફીણનો કેદ ઉતરવાની વેળા આવી પહોંચી. તેણે કર્તવ્ય વિમૂઢ બનીને પૂછ્યું: “ કેમ શું થયું છે ? ”

અન્નપૂર્ણાએ ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો: “ જે થયું તે સારું જ થયું. આવા માણસો સાથે વાત કરવી એટલે ઝખ મારવી. મારા નસીબનો જ વાંક છે. ” આમ બોલતી બોલતી તે ઓરડામાંથી બહાર નીકળી ગઈ.

યાદવ બોલ્યો: “ શું થયું છે, વહુરાણી ! જરા ખુલાસાથી તમે તો વાત કરો ! ”

બારણા એથે ઉભાં ઉભાં ધીમેથી ખિન્દુએ જવાબ આપ્યો: “ બહારની પરસાળમાં એક બાળશાળા બોલાવીએ તો— ”

યાદવે કહ્યું: “ એમાં તે કંઈ મોટી વાત છે, વહુરાણી ! પણ એમાં ભણાવશે કાણ ? ”

ખિન્દુએ કહ્યું: “ પંડિતજી આવ્યા હતા. તેને જો મહિને દિવસે દશ રૂપિયા મળ્યા કરે તો એમની નિશાળ અહીં અદત્તવાને તેમને જરાય હરકત નથી. મારા વ્યાજના જમા થયેલા રૂપિયામાંથી આ બધો ખર્ચ કરવાનું હું કહું છું. ”

યાદવે સંતુષ્ટ બની જવાબ આપ્યો: “ સારી વાત છે. કાલે જ માણસોને કામે લગાડી દમ્મશ. ગંગારામ જો એની નિશાળ અહીં લાવે તો એનાથી રૂકું શું ? ”

જેદનો હુકમ સાંભળતાં ખિન્દુનો ક્રોધ ઉતરી ગયો.

તેણે હસતે મોઢે રસોડામાં જઈ જોયું તો અન્નપૂર્ણા મ્હોં ચડાવીને બેઠી હતી અને તેમની પાસે કદમ હાથના ચાળા કરતી બેઠી હતી. મિન્દુને આવેલી જોઈને ‘એ-અરે-આ.. તો..’ કહી ચૂપ થઈ મઈ. પોતાની જ વાત ચાલતી હતી એ મિન્દુ સમજી ગઈ. તેણે પાસે જઈને કહ્યું: “કાં, બોલતાં કેમ અટકી ગયાં?”

બીકની મારી કદમની જીભ થોથરાવા લાગી. તેણે ક્યકાં ખાતાં ખાતાં કહ્યું: “નહિ જીજી, એમ જ સમજીને, કે મોટી વહુએ જે કહ્યું હતું તે જ મેં કહ્યું. શું નામ....?”

મિન્દુએ તિરસ્કાર પૂર્વક કહ્યું: “જા, જા હવે. તું તારે તારે કામ કર!”

કદમ ચૂં કે ચાં કર્યા વગર જાન બચાવવા ત્યાંથી ભાગી નીકળી. પછી મિન્દુએ અન્નપૂર્ણાને કહ્યું: “મોટી શેઠાણી! સલાહકાર તો સારી શોધી કાઢી છે! મારા જેઠને કહી એનો પગાર વધારી દેજો!”

મિન્દુ જ્યારે ખુશ-મીઠામીઠામાં હોય ત્યારે અન્નપૂર્ણાને ‘જીજી’ કહેતી અને ગુસ્સામાં હોય ત્યારે ‘મોટી શેઠાણી’ કહેતી.

અન્નપૂર્ણા ચીઠાઈને બોલી: “જા, જઈને કહી આવ. ભણે તારા જેઠ માંડે માથું કાપી નાખે. અને તારા જેઠ પણ ક્યાં ઓછા છે? વાત વાતમાં બોલવા માંડશે-‘શું છે વહુરાણી? શું કહે છે?... સારી વાત છે!’ મેં તો ઘણીએ ભાગ્ય-શાળી વહુઓ જોઈ છે, પણ નાની વહુ, તારે નસીબ તો એ

બધીય કરતાં ચાર ચંદાવા ચડે. તું કેવું ભાગ્ય લખને જન્મી છું કે ઘરમાં સહુ તારાથી ડરતાં રહે છે !”

ખિન્દુને ક્રોધ તો આવ્યો હતો, પણ અન્નપૂર્ણાના બોલવાની રીત જોઈને તેનાથી હસી પડાયું. તે બોલી: “ પણ તમે તો જરાય ડરતાં નથી. ”

અન્નપૂર્ણાએ જવાબ આપ્યો: “ હું તારાથી નથી બીતી એમ ! અરે એવું તે માનવજાતિયું કાણ છે કે તારું રણચંડી રૂપ જોઈને એનું હૃદય બંધ ન થઈ જાય ! પણ નાની વહુ, આટલો બધો ક્રોધ કરવો કામનો નહિ. હવે તું કંઈ નાની કહેવાય ? છોકરાં થયાં હોત તો અત્યારે ચાર પાંચ છોકરાંની મા હોત. પણ તારો હું શું વાંક કાઢું ? તારા જેઠે જ તને લાડ લડાવી લડાવીને આટલી બધી ચઢાવી મૂકી છે. ”

ખિન્દુ બોલી: “ ભાગ્ય લખને જન્મી છું એ વાત તો માનવા જેવી ખરી. પણ જીજી, ધનદોલત, લાડ-પ્યાર તો ઘણાંખરાંને મળે છે. એ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી. પણ મારા જેઠ જેવા જેઠ મેળવવા માટે તો અનેક જન્મ તપ કરવું પડે, અને જન્મજન્માંતરનું તપ ફળે ત્યારે જ આવા જેઠ મળે. જે મારા નસીબમાં છે, તેને માટે જીજી, તમે પેટ શું કામ બાળો છો ? વળી લાડ લડાવીને મારું માથું ફેરવનાર એ નથી. ખરું કહું તો આ લાડ લડાવીને મારું માથું ફેરવનાર તો તમે જ છો ! ”

અન્નપૂર્ણાએ હાથ લાંબા કરી કહ્યું: “ હું ? કહેનાર છે કાણ ? મારો તો કડપવાળો કારભાર છે. પણ મારું

નસીબ જ ફરી બેઠું છે ત્યાં એ વાત કોને કહું ? મારું કોઈ સાંભળતું નથી. નોકર ચાકર પણ નાના મોટાનો ભેદ રાખ્યા વગર લાજ મર્યાદા છોડીને સામા ટપટપ બોલીને લડવા લાગે છે. એ બધાં ઘરનાં માત્રીક ને હું હિસાબમાં નહિ. એ તો હું છું કે આવું બધું સહન કરું છું. મારે ઠેકાણે કોઈ બીજી હોત તો.....”

જેઠાણીની આવી સરળ વાતો સાંભળી બિન્દુ ખડ-ખડાટ હસી પડી. “જીજી, તમે તો સતજીગનાં છો, સતજીગનાં ! આવા યુગમાં તમે શીદ જન્મ્યાં ? આ હું રહી; પણ મારી સાથે તો કોઈ લડતું-ઝગડતું નથી.” એમ કહી તે અન્નપૂર્ણાના પગ પાસે બેસી ગઈ અને તેના ગળામાં પોતાના બન્ને હાથ નાખી લાડ કરવા લાગી. “જીજી, કોઈ એકાદી વાર્તા કહેતો !”

અન્નપૂર્ણાએ રોપથી તેને હડસેલી. “જા, અહીંથી !”

એટલામાં કદમ દોડતી આવી ને બોલી. “બા-બા ! અમૂલ્યધનનો હાથ સુડીથી કપાયો છે ને ચીસો નાખે છે.”

બિન્દુએ તરત જ અન્નપૂર્ણાના ગળામાંથી હાથ ખેંચી લીધા અને ઝડપથી ઉઠીને બેઠી થઈ બોલો : “સુડી એને હાથ ક્યાંથી આવી ? તમે બધાં શું કરતાં હતાં ?”

“હું તો પેલા ઓરડામાં પથારીઓ કરતી હતી. કોણ જાણે, રમતા રમતા મોટી શેઠાણીના ઓરડામાં ગયા અને...”

“બસ-બસ જા, સાંભળ્યું બધું. બધું જ સમજી ગઈ.” કહેતી બિન્દુ અંદર ચાલી ગઈ. થોડીવાર બાબુની

આંગળી ઉપર કપડાનો ભીનો પાટો વીંટાળી તેને કેડે તેડીને પાછી આવીને બોલી : “ જીજી, તમને કેટલાય દિવસથી કહેતી આવી છું કે, આપણું ઘર રહ્યું બાળખચ્ચાંવાળું એટલે સુડી બુડી તમે સંભાળીને કેકાણે મૂકતાં હો તો-! ”

અન્નપૂર્ણાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ : “ વહુ ! તું કેવી ઢંગ વગરની વાત કરે છે ? તારો બાપુ ઓરડામાં જઈને હાથ કાપી લેશે એવી બીક રાખીને સુડીને શું તીજેરીમાં મૂકી રાખું ? ”

ખિન્દુએ રોષથી જવાબ આપ્યો : “ કાલથી એને હું દોરડેથી બાંધી રાખીશ એટલે પછી એ તમારા ઓરડામાં જ નહિ આવે. ” કહીને મોઢું ચડાવી ચાલતી થઈ.

અન્નપૂર્ણાએ કદમ સામે જોઈ કહ્યું : “ એલી કદમ, સાંભળ્યું ને ? એની આડાઈની વાત તો સાંભળ ! સુડી ચાકુ શું લોકો તીજેરીમાં મૂકતાં હશે ? ”

કોણ જાણે પણ કદમ કાંઈ બોલ્યા વગર મ્હોં વકાસીને તાકી રહી.

એટલામાં ખિન્દુ પાછી આવીને બોલી : “ તમને હું સાફ સંભળાવી દઉં છું કે, જો તમે આપણી વાતમાં ઘરના નોકર ચાકરને ભેળવશો તો હું બાપુને લઈને મારે પિયર જતી રહીશ. મને એ નહિ પાલવે ! ”

અન્નપૂર્ણાએ જવાબ આપ્યો. “ તે જાને, કોણે રોકી છે તને ? પણ સાથે એટલુંય યાદ રાખજે કે પછી માથું કુદીને મરી જઈશ તોય અહીંથી તેડવા કોઈ નહિ આવે. ”

“ મારે પાછું આવવુંય નથી. ” કહી મિન્દુ મ્હેં કુલાવતી ચાલી ગઈ.

લગભગ બે કલાક પછી અન્નપૂર્ણા ધબધબ પગ પછાડતી નાનીવહુના ઓરડામાં ગઈ. ઓરડામાં એક ખૂણે ટેબલ ઉપર માધવચંદ્ર કેસના કાગળો ઉથલાવતા બેઠા હતા અને મિન્દુ પલંગમાં સૂતીસૂતી બાબુને વાર્તા કહી સંભળાવતી હતી.

અન્નપૂર્ણાએ અંદર આવી કહ્યું; “ ચાલ ખાઈ, બે. ”

મિન્દુએ સામે જોયા વગર જ જવાબ આપ્યો : “ મને ભૂખ નથી લાગી. ”

બાબુએ પોતાની કાકીને ગળે વળગી પડી કહ્યું: “ નાનીમા આજે ખાવાનાં નથી. જીજી, તમે જાવ. ”

અન્નપૂર્ણાએ એને ધમકાવ્યા: “ છાનોમાનો બેસી રહે. આ છોકરો જ બધા ઝગડાનું મૂળ છે. અત્યારે એને તું તારે લાડ લડાવ્યા કર, પણ પછી તને બધી ખર્ચ પડશે. તે વખતે તું જ કહીશ કે, જીજી સાચું કહેતી હતી. ”

મિન્દુએ બાબુના કાનમાં ગુપચુપ કંઈક કહીને શીખવ્યું એટલે બાબુએ ખૂમ પાડીને કહ્યું: “ જીજી, તમે જાવને ! અત્યારે નાનીમા મને રાજરાણીની વાર્તા કહી સંભળાવે છે. ”

અન્નપૂર્ણાએ એને ધમકાવ્યો ને પછી મિન્દુને ધમકી આપી: “ નાનીવહુ ! ભણું માનતી હો તો અત્યારે ઉઠીને ખાઈ લે. નહિ તો જો કાલ સવારે તમને બેયને અહીંથી ન કાઢું તો મારું નામ નહિ. ” કરીને જેવી આવી હતી તેવી રીતે પગ પછાડતી ચાલી ગઈ.

માધવે ઉંચું જોઈને પૂછ્યું: “ આજ વળી તમારે બેયને શું થયું છે ? ”

ખિન્દુ બોલી: “ જીજી ગુસ્સે થાય છે ત્યારે રોજ જે થાય છે તેનું તે જ સ્તો ! આજ મારી ભૂલમાં ભૂલ જે મણો તે એ કે, મારાથી એમને કહેવાઈ ગયું કે—આપણું ઘર રહ્યું બાળબચ્ચાંવાળું એટલે સુડી—ચાકાં જરા સાંભળીને ઠેકાણેસર મૂકતાં હો તો ! બસ આટલી જ વાત. એમાં તો ક્યારનાં મારી પર ધુઆંકુઆં થઈ રહ્યાં છે. ”

માધવ બોલ્યો: “ હવે ઝાઝી ગરબડ કર્યા વગર જઈને ખાઈ લ્યો. ભાભીની આ ધમાધમ સાંભળીને મોટાભાઈ કદાચ જાગી ઉઠશે. ”

બાળુને તેડી છાતી સરસો દાખી ખિન્દુ હસતી હસતી રસોડા તરફ ચાલતી થઈ.

સહોદર એ બાળકો જેમ પોતાની જનનીનો બોળો ખુંદતાં મોટાં થાય છે એમ આ બંને માતાઓએ એક જ બાળકના વિસામે છ છ વર્ષનાં વહાણાં વીતાવી કાઢ્યાં. અમૂલ્ય પણ હવે મોટો થઈ ગયો હતો. તે સરકારી શાળામાં બીજું ધોરણ ભણતો હતો. માસ્તર ઘેર ભણાવવા આવતા તે સવારમાં ભણાવીને ચાલ્યા ગયા હતા. તે પછી અમૂલ્ય રમવા માટે ઘરની બહાર દોડી ગયો. આજે રવિવાર હોવાથી નિશાળો પણ બંધ હતો.

અન્નપૂર્ણાએ ઘરમાં પગ મૂકતાં જ કહ્યું: “ નાનીવહુ, બોલો, મારે હવે શું કરવું તે તમે જ કહો. ”

બિન્દુ પોતાના ઓરડાની છો ઉપર આખી ઘરવખરી પાથરીનેબેઠી હોય એમ કપડાનો ઢગલો કરી તેમાંથી અમૂલ્ય માટે કપડાં વીણતી હતી; કેમકે અમૂલ્ય આજે તેના કાકા સાથે એક ધનવાન અસીઝને ત્યાં જમવાનું હોવાથી જવાનો હતો. બિન્દુએ ઉંચું જોયા વગર જ પૂછ્યું: “ શું કહેવાનું છે જીજી ? ”

તે જરા નાખુશ દેખાતી હતી. અન્નપૂર્ણા જાતજાતના રંગબેરંગી પોષાક જોઈ દંગ થઈ ગઈ હતી. તેના ચહેરા ઉપરના ભાવ તે જોઈ શકી ન હતી. કેટલીક પળ ચૂપ રહ્યા પછી તેણે પૂછ્યું: “આ બધાં બાળુનાં કપડાં છે?”

ખિન્દુએ હુંકો જ જવાબ આપ્યો: “હા.”

અન્નપૂર્ણા હપકો આપતી હોય એમ બોલી: “આમ પૈસા નકામા શીદ વેડી નાખતી હોઈશ? આમાંથી એકાદ કપડાની કીંમત જેટલામાંથી તો ગરીબનાં છોકરાંને આપું વર્ષ ચાલે એટલાં કપડાં થાય.”

ખિન્દુ નારાજ થઈ ગઈ. છતાં સ્વભાવિક રીતે બોલી: “હા, થઈ શકે. પણ ગરીબ અને ધનવાન વચ્ચે થોડો ઘણો તો ફેર રહેવાનો જ. એવું દુઃખ મનમાં રાખ્યે શો ફાયદો જીજી?”

અન્નપૂર્ણા બોલી: “મોટા તો જે હોય તે ખરા! પણ વહુ, તારી તો દરેક વાતમાં ઉધાંદનો જ પાર નહિ.”

ખિન્દુએ ઉંચું મ્હેં કરી અન્નપૂર્ણા સામે જોઈને કહ્યું: “જીજી, જે કહેવા આવ્યાં છો તે જ કહોને! બીજી વાત સાંભળવાની મને જરાય કુરસદ નથી.”

“તને ક્યારે નવરાશ હોય છે!” કહી અન્નપૂર્ણા ગુસ્સે થઈને ચાલી ગઈ.

ભૈરવ બાળુને શોધવા ગયો હતો તે કલાકેક પછી તેને તેડી લાવ્યો. તેને જોતાં ખિન્દુએ પૂછ્યું: “અત્યાર સુધી ક્યાં ગયો હતો?”

અમૂલ્ય બીકનો માર્થો ચૂપ ઉભો રહ્યો. પણ ભૈરવે કહ્યું: “ એ તો શેરીમાં બેઠોતોના છોકરાઓ સાથે મોઢિદાંડીએ રમતા હતા.”

આ રમતની બિન્દુને બહુ બીક હતી અને તેથી રમવા જવાની તેને ના કહી હતી. છતાં બાળુ આજે રમવા ગયો હતો તે સાંભળી તે તપી જઈને બોલી: “ મોઢિદાંડીએ રમવાની તને ના નથી પાડી ? ”

બીકથી બાળુનું લોહી ઉડી ગયું. તે ક્ષણે બોલ્યો: “ હું તો એક બાળુ ઉભો હતો, પણ એમણે બધાએ મને પરાણે રમાડ્યો.”

“ તને પરાણે રમાડ્યો ! ઠીક, અત્યારે તો બહાર જવું છે એટલે જા. પછી તારી વાત છે.” કહી બિન્દુ એને કપડાં પહેરાવવા લાગી.

બે મહિના પહેલાં અમૂલ્યને જનોઈ આપ્યું હતું. તે વખતે માથે ટકા કરાવેલો એટલે ટોપી પહેરતાં બાળુને મુશ્કેલી પડતી. પણ બિન્દુ એમ છોડે એવી ક્યાં હતી ? તેણે તો પરાણે ટોપી પહેરાવી. ટકામુંડા ઉપર ટોપી પહેરીને બાળુ રડવા લાગ્યો. એટલામાં માથે એરડામાં આવી પૂછ્યું: “ હવે કેટલીક વાર થશે ? ”

અને તરત જ અમૂલ્ય ઉપર નજર પડતાં તે હસી પડ્યો: “ વાહ ! આ તો મથુરાનો બીજો કનૈયો બન્યો છે ને શું ? ”

અમૂલ્યે શરમાઈ જઈને ટોપી કાઢીને દૂર ફેંકી દીધી

અને રડતો રડતો જઈ ખાટલામાં ઉંઘો સૂઈ ગયો.

બિન્દુ માધવ ઉપર તપી ગઈ. “એક તો છોકરો રડતો હતો, તેમાં તમે આવીને—”

માધવે ગંભીર બનીને કહ્યું: “અરે બાબુ! છાનો રહે. હવે રડ માં! લોકો ગાંડો કહેશે તો મને કહેશે. તું તારે ચાલ.”

આવી જ વાત આ પહેલાં એક દિવસ થઈ ગઈ હતી અને તે દિવસે પણ બિન્દુ ખૂબ નારાજ થઈ હતી. આજે એ વાતની પુનરાવૃત્તિ થવાથી તે બળીને ખાખ થઈ ગઈ. “આ બધું હું જે કામ કરું છું તે ગાંડા જેવું કરું છું એમને?” કહેતી એ ઉભી થઈ અને ઉડીને બાબુના માથા પર ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પંખાની ઢાંડીના પાંચ છ ફટકા લગાવી દીધા અને પછી કાંમતી મખમલનાં કપડાં પહેરાવ્યાં હતાં તે ખેંચીને કાઢી નાખ્યાં.

કચ્છઆનું મ્હેં કાળું ગણી ડરનો માર્યો માધવ બહાર ચાલ્યો ગયો અને જઈને ભાભીને કહ્યું: “ભાભી, એને ભૂત આવ્યું લાગે છે. જઈને જુઓ તો ખરાં!”

અન્નપૂર્ણાએ ઓરડામાં જઈને જોયું તો બાબુને પહેલાં પહેરાવેલાં બધા કપડાં બિન્દુએ કઢાવી નાખ્યાં હતાં ને સાવ સાદાં માસુલી કપડાં તેને પહેરાવતી હતી અને બાબુ બીકનો માર્યો મૂંગો મૂંગો તે પહેરી લેતો હતો.

અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યું: “નાનીવહુ, પહેલાંનો પોષાક તો એને ખૂબ શોભતો હતો. કાઢી કેમ નાખ્યો?”

સાંભળતાં જ બિન્દુ ઉડીને સાડીનો છેડો ગળે વીંટળા

બે હાથ જોડીને બોલી: “ તમારે પગે પકડું, મોટી શેઠાણી, અહીંથી જવ તો ! તમારે બધાને લીધે એ બીચારો જીવનો જશે. ”

અન્નપૂર્ણા છોભીલી પડીને શાંત ગુપચુપ ઉભી રહી.

બાબુનો કાન પકડી મિન્દુ તેને ઓરડાના એક ખૂણામાં લઈ ગઈને ત્યાં ઉભો રાખી બોલી: “ તું જેવો કમજાત છોકરો છે તેવી જ તને સજા કરવી જોઈશે. આખો દિવસ અહિં તને પૂરી રાખવો પડશે. જીજી, તમે બહાર નીકળો. મારે બારણું બંધ કરવું છે. ” કહેતી તે બહાર નીકળી અને ઓરડાને સાંકળ ચડાવી દીધી.

બપોરે એક વાગ્યો એટલે તો અન્નપૂર્ણાથી રહેવાયું નહિ. તેણે પૂછ્યું: “ નાનીવહુ, ખરેખર શું તું બાબુને ખાવા પીવાય નહિ દે ! આખું ઘર ખાધા-પીધા વિના ભૂખ્યું એકું છે એની ખબર નથી પડતી ? ”

મિન્દુએ જવાબ આપ્યો: “ ઘરની વાત ઘર જાણે ! ”

અન્નપૂર્ણા બોલી: “ આ તું કેવી વાત કરે છે, નાની વહુ ? ઘરમાં છે તો આંધળાની આંખ જેવો એક જ છોકરો. અને એ ભૂખ્યો હોય ત્યાં સુધી-મારી-તારી વાત બાબુએ રાખ તોય-ઘરના નોકર ચાકરને ગળેય ડાળાઓ કેમ ઉતરે ? ”

મિન્દુએ જીદ કરતાં જવાબ આપ્યો: “ એમાં હું શું જાણું ? ”

અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ કે આની સાથે વાદ કરવામાં ફાવશું નહિ. તેથી તેણે ફાસલાવી પટાવીને તેને ડેકાણે

લાવવા કાશીશ કરી. “ હું તને આજીજી કરું છું. તારી મોટી બેનની એક વાત તો સાંભળ ! આજ તું એને માફ કર. ભૂખ્યા પેટે બાબુને પીત્ત ઉછળી આવશે તો વળી માંદો પડશે ને ભેત કરતાં દેત થશે અને એનું પરિણામ તારે જ ભોગવવું પડશે. ”

આ ધમકી સાંભળતાં બિન્દુ નરમ પડી ગઈ. તેણે કદમને બોલાવીને કહ્યું : “ જા, લઈ આવ એને. પણ જીજી, હું તમને સાફ કહી દઉં છું કે, આજથી મારી વાતમાં કોઈ વચ્ચે બોલશે તો સાર નહિ કાઢો. ”

અને આજનો ઝગડો ત્યાં સુધી આવીને આગળ વધતો અટકી ગયો.

*

નાનાભાઈની વહીલાત સારો ચાલવા લાગી એટલે યાદવે પોતાની નોકરી છોડી દીધી અને પોતાની જમીનનો વહીવટ અને દેખરેખ રાખવા માંડી. નાનીવહુના દશ હજાર રૂપિયા તેના હાથમાં આવ્યા હતા તેને વ્યાજે મૂકીને આટલાં વર્ષોમાં બમણી રકમ કરી નાખી હતી. એ મુડીમાંથી થોડાક અને બીજા માધવની આવક ઉપર મદાર બાંધી લગભગ એકાદ માઈલ દૂર એક આલિશાન બંગલો બંધાવવાની ખટપટમાં એ પડ્યા હતા. લગભગ દશેક દિવસ ઉપર એ મકાન તૈયાર પણ થઈ ગયું હતું અને દુર્ગાપૂજા પછી એકાદ સારો દિવસ જોઈને વાસ્તુ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. એક દિવસ જમતાં જમતાં યાદવે નાનીવહુને કહ્યું : “ વહુ-રાણી, તમારું મકાન તૈયાર થઈ ગયું છે. હવે એક દિવસ

જામને જોઈ આવો કે એમાં કંઈ ખામી તો નથી રહી જતી ને ! ”

જેઠ જમવા બેસતા ત્યારે હજાર કામ છોડી દઈને પણ કમાડની એથે ઉભા રહેવાની ચિન્દુને ટેવ પડી ગઈ હતી. દેવ તુલ્ય એ જેઠની ભક્તિ કરતી; સહુ કરે જ છે ને ! તે બોલી : “ કંઈ ખામી રહે જ નહિ. ”

યાદવે હસતાં હસતાં કહ્યું : “ વહુરાણી, જોયા વગર જ અભિપ્રાય આપી દીધો ? સાર, સાર. પણ એક વાત છે. મારી એવી ઈચ્છા છે કે અમારાં-તમારાં જે કોઈ સગા-સંજાંધી, લાગતા વળગતા જ્યાં હોય ત્યાંથી તેમને તેડાવીને સારો દિવસ જોઈ ગૃહદેવતાની પૂજા કરાવીએ. કેમ, ઠીક કે નહિ ? ”

ચિન્દુએ ધીમેથી જવાબ આપ્યો : “ જીજીને પૂછી જોઈશ. એ કહેશે એમ કરશું. ”

“ ભલે. પણ વહુરાણી, તમે અમારા ઘરની લક્ષ્મી છો. તમારી ઈચ્છા મુજબ અહું કામ કરવાનું છે. ”

અન્નપૂર્ણા પાસે જ બેઠી હતી. તે હસીને બોલી : “ અને કદાચ તમારી લક્ષ્મીવહુ જરા શાંત બને.... ”

યાદવે કહ્યું : “ ભલા શાંત થવાની શી વાત છે ? વહુરાણી તો મારી સાક્ષાત જગદ્ધાત્રી છે. વરદાન પણ આપે અને જરૂર પડ્યે તરવાર પણ ઉઠાવે. હું તો એવું જ ઈચ્છું છું. વહુરાણીનાં પગલાં ઘરમાં થયાં પછી મારે કોઈ દિવસ ઘરમાં જરા જેટલુંય દુઃખ રહ્યું નથી. ”

અનપૂર્ણા બોલી: “ તમારી એ વાત તો સાચી સાચી છે. એના આવ્યા પહેલાંના દિવસો સંભારતાં તો ધુળરી છુટે છે. ”

ગિન્દુએ શરમાઈ જઈ એ વાતને દગ્ગાવી દેવા માટે કહ્યું: “ આપ એ સહુને તેડાવો. આપણું એ મકાન પણ પૂરતું વિશાળ છે. કાંઈને જરા જેટલી પણ મુશ્કેલી નહિ પડે. મરજીમાં આવે તો ચાર-છ મહિના ભક્ષેને રહે ! ”

યાદવે ખુશી થઈ જવાગ આપ્યો: “ એમજ કરશું. નાનીવહુ ! કાલ જ હું સહુને તેડાવવાનો બંદોબસ્ત કરી નાખીશ. ”

એની બહેન એલોક્ષીની સ્થિતિ સારી નહતી તેથી યાદવ વારંવાર તેને આર્થિક મદદ કર્યા કરતો. કેટલાય દિવસથી તે પોતાના પુત્ર નરેન્દ્રને ભણુવા માટે અહીં તેડાવી લેવા કાગળોમાં લખ્યા કરતી. એટલામાં એક દિવસ તે તેને તેડીને ઉત્તરવાડામાં આવી પહોંચી. તેનો પતિ પ્રિયનાથ શું કામકાજ કરતો તે ખરી રીતે તો કાંઈ જ જાણતું નહિ— તે પણ બે ત્રણ દિવસમાં આવી પહોંચ્યો. નરેન્દ્ર સોળ સત્તર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો. તે પહોંચી કિનારાની ઘોતલી ચારે છેડે પહોંરતો અને દિવસમાં આઠ દશ વખત તો છેલ્લખટાઉની પેડે વાળ ઓળી પટીયાં પાડ્યા કરતો. તેનાં જુલ્હા ખરેખર જોવા જેવાં હતાં. સાંજે રસોડા પાસેની ચોકડીમાં બધાં બેઠાં હતાં તે વખતે એલોક્ષી પોતાના પુત્રના રૂપ ગુણનાં ભારોભાર વખાણ કરતી હતી.

ખિન્દુએ પૂછ્યું: “ નરેન્દ્ર, તું કયા ધોરણમાં ભણે છે બેટા ? ”

“ ફોર્થ ક્લાસમાં. રોયલ રીડર, ગ્રામર, જોથ્રોફી, એરીથમેટીક અને ખીજું ધણુંય ભણવાનું. ડેસિમલ-ફેસીમલ એવા બધામાં તો તમે નહિ સમજો. ” નરેન્દ્રે પંડિતાઈ દાખવતાં ગણાવવા માંડ્યું.

એક્ષોકેશીએ પોતાના પુત્રના મ્હોં સામે જોઈ ગૌરવ-પૂર્ણ આંખો ગર્વભરી બનાવી ખિન્દુને કહ્યું: “ નાનીવહુ, એકાદી નાનકડી ચોપડી થોડી જ ભણવાની છે? ચોપડીઓનો મોટો ગંજ છે ગંજ! નરેન્દ્ર, બેટા, કાલે તારી મામાઓને એ બધી ચોપડીઓ બતાવજો તો ખરો ! ”

નરેન્દ્રે ગરદન ધૂણાવી જવામ આપ્યો. “ જરૂર બતાવીશ. ”

ખિન્દુ બોલી: “ પરીક્ષાને તો હજી વાર હશે ! ”

એક્ષોકેશીએ જવામ આપ્યો: “ વાર કેવી ! નાનીવહુ ! હવે બહુ વાર નથી. અત્યાર સુધીમાં તો એક નહિ પણ ચાર ચાર ચોપડીઓમાં તે પાસ થઈ ગયો હોત, પણ કાળમુખા માસ્તરોને લીધે જ એ પાસ થતો રહી જાય છે. સત્તાનાશ જાય એમનું ! મારા બાળુને જોઈને તો એ બધાની આંખમાં ઝેર વરસે છે. કોણ જાણે કેમ, પણ તેને હિપલા ધોરણમાં ચઢાવતા જ નથી. કાંઈ અદાવદને લીધે તેઓ એને એના એ જ ધોરણમાં વરસોના વરસ રાખી મૂકે છે. ”

બિન્દુએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું: “ના, ના. એવું તે કાંઈ હોય બહેન !”

એલોકેશી બોલી: “હોય-થું કામ ન હોય ? બધા માસ્તરો મળી જઈ ચાપાણી માગે છે. હું રહી ગરીબ એટલે ચાપાણીના પૈસા ક્યાંથી કાઢું ?”

બિન્દુ ચૂપ રહી. અન્નપૂર્ણાએ હૃદયમાં દુઃખી થઈ કહ્યું: “એમ કાંઈ કોઈની ઉપર દેવ રાખ્યો પાલવે ?”

“આવું કરે એ કાંઈ ઠીક કહેવાય ? પણ અમારે ત્યાં તો આવું નથી બનતું. અમારો બાબુ તો વર્ષે વર્ષે પાસ થઈ સારી સારી ચોપડીઓ ધનામમાં લાવે છે, છતાં કોઈ દિવસ કોઈ માસ્તરે ચાપાણી માગ્યાં નથી.”

એટલામાં અમૂલ્ય કાણુ જાણે ક્યાંથી અચાનક આવીને પોતાની નાનીમાના બોળામાં બેસી ગયો. બેસતાં જ નાનીમાની કાટમાં લાથ નાખી કાનમાં ગણગણ્યો: “નાનીમા, કાલ રવિવાર છે એટલે માસ્તર સાહેબને આજે ઘેર જવાનું કહી દો.”

બિન્દુએ મોં મલકાવી કહ્યું: “જોયુંને બહેન ! આ છોકરાને જો વાર્તા સાંભળવાની મળી ગઈ તો પછી ઉઠવાનું મન જ થતું નથી. કદમ, જા માસ્તરસાહેબને કહે કે આજ બાબુ ભણવા નહિ બેસે.”

નરેન્દ્રે આશ્ચર્યચક્રિત થઈ કહ્યું: “અરે અમૂલ્ય ! આવડો મોટો થઈને હજી સ્ત્રીઓના બોળામાં બેસે છે ?”

બિન્દુ હસી પડી: “બોળામાં જ બેસતો હોય તો

ધૂળ નાખી, પણ એ તો હજી રાત્રે.... ”

અમૂલ્યે અકળાઇને બે હાથ ખિન્દુના મોં ઉપર દાખી દીધા. “ બોલશે નહિ, નાનીમા, કહેશે નહિ.”

ખિન્દુ તો આગળ બોલી નહિ પણ અન્નપૂર્ણાએ કહી દીધું. “ એ તો રાત્રે એની નાનીમા ભેગો સૂએ છે.”

ખિન્દુએ કહ્યું: “ માત્ર સૂએ છે એટલું જ થોડું છે ? આખી રાત એ ચામાચીડીઆ પેડે મને બાથ ભીડીને સૂએ છે.” શરમના માર્યા અમૂલ્યે એની છાતીમાં મ્હોં છુપાવી દીધું.

નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ છી-છી. એ તે કેવું કહેવાય ? તું અંગ્રેજી ભણે છે ને ? ”

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું: “ નિશાળમાં અંગ્રેજી ભણે છે સ્તો ! ”

નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ અરે અંગ્રેજી ભણે છે ! ઠીક. બોલ ત્યારે ‘ એન્જન ’ ના સ્પેલીંગ શું ? જોડે તો ખરો, તને કેવુંક આવડે છે ! ”

એલોકેશીએ કહ્યું: “ એટલું બધું અધરું એને ક્યાંથી આવડે ? હજી તો એ છોકરું કહેવાય. ”

અન્નપૂર્ણાએ બાબુને કહ્યું: “ બાબુ, બોલ જોડે ! ”

પણ અમૂલ્યે ઉંચું માથું કર્યું જ નહિ.

ખિન્દુએ પોતાની છાતી ઉપરથી બાબુનું માથું ઉંચું કરીને કહ્યું: “ તમે બધાએ ભેગા થઇને એને શરમાવી નાખ્યો. હવે એ કેમ બોલે ! ” પછી એલોકેશી તરફ જોઇને બોલી: “ આ વરસે એ પરીક્ષામાં પાસ થવાનો. માસ્તર કહેતા હતા કે, બાબુને વીશ રૂપિયા ઈનામ મળશે. એ

રૂપિયાનો એના કાકા જેવો એક ઘોડો એને અપાવવાનો છે. ”

વાત સાવ સાચી હતી, પણ મશ્કરી સમજીને સહુ હસી પડ્યાં. એલોકેશી ખિન્દુ સામે જોઈ બોલી: “ મારો નરેન્દ્ર-નાથ આમ વાંચવા બણવામાં જ હોશિયાર છે એમ નથી. એ થીએટરમાં એવી તો એક્ટીંગ કરે છે કે જોનાર બધાની આંખમાં આંસુ આવી જાય—રોક્યાં રોકાય નહિ એટલાં આંસુ આવે ! એક વખત સીતા બન્યો ત્યારે કેવું થયું હતું ! બેટા, તારી મામીએને એક વખત ગતાવ તો ખરો ! ”

નરેન્દ્રે તરત જ ઘૂંટણીએ પડી, હાથ જોડી, મોટે સાદે શરૂ કરી દીધું: “ પ્રાણેશ્વર ! કોઈ દુઃખદાયક ક્ષણે તમારી આ દાસી.... ”

ખિન્દુએ ગભરાઈ જઈ કહ્યું: “ અરે ! ચૂપ ચૂપ ! ઉપર જોઈ બેઠા છે ને ! ”

નરેન્દ્ર એકદમ ચમકી ને બંધ થઈ ગયો.

અન્નપૂર્ણા તો આટલું સાંભળીને મુગ્ધ થઈ ગઈ હતી. તે બોલી: “ સાંભળતા હોય તો ભણેને સાંભળે ! આ તો દેવની કથા છે. નાનીવહુ, આમાં ખરાબ શું છે ? ”

ખિન્દુએ નારાજ થઈ કહ્યું: “ તમારે દેવની કથા સાંભળવી હોય તો સાંભળો. હું તો આ ચાલી. ”

નરેન્દ્ર વચ્ચે પડ્યો: “ મામી રહેવા દો. હું સાવિત્રીનો પાઠ કરું. ”

ખિન્દુ ચીડાઈને બોલી: “ ના, ના. ”

આ સાંભળતાં અન્નપૂર્ણાને સૂઝી આવ્યું કે વાત

ખૂબ આગળ વધી ગઈ છે અને આટલામાં એનો અંત નહિ આવે. એલોકેશી હજુ મહેમાન કહેવાય. એને ધરની વાતની શી ખબર પડે ! તેથી તે બોલી : “ અત્યારે તો હવે રહેવા દો ! કાંઈ દિવસ બપોરે વળી કાંઈ પુરુષવર્ગ ધરમાં નહિ હોય ત્યારે વાત ! ”

“ અને એને ગાતાં વગાડતાં પણ સરસ આવડે છે. દમયંતીએ રડતાં રડતાં ગાયું હતું એ ગીત, બેટા ! એક વખત ગાતો ખરો ! તારાં મામી જો એક વખત એ સાંભળે તો પછી તને વારે વારે ન ગવડાવે તો મને કહેજે. ”

નરેન્દ્રે પૂછ્યું : “ અત્યારે ગાઉં ? ”

ક્રોધથી ખિન્દુના અંગે અંગમાં ઝાળ ઉઠી હતી. પણ તે કાંઈ બોલી નહિ. અન્નપૂર્ણાએ વાતને તરત કાપી નાખી : “ નહિ, નહિ. અત્યારે ગાવા-બજાવવાની વાત જવા દો. ”

નરેન્દ્રે સમજ્યા વગર કહ્યું : “ ઠીક ત્યારે હું અમૂલ્યને ગાતાં શીખવી દઈશ. મને બજાવતાં પણ આવડે છે. મામી, ‘ ત્રેકેતાઈ ’ વગાડવું કાંઈ સહેલું થોડું જ છે ? એલ્યું પીતળનું વાસણ લાવો એની ઉપર થાપ મારીને શીખવાડી દઉં ! ”

ખિન્દુએ બાબુને ઈશારો કરી ઉઠવાનું કહ્યું : “ જા બાબુ, ધરમાં જઈને વાંચવા બેસ. ”

પણ બાબુને નરેન્દ્રની વાતોમાં રસ પડ્યો હતો એટલે એને ઉઠવાનું મન થતું નહોતું. એ ધીમેથી બોલ્યો : “ નાનીમા, ધડીક તો બેસો ! ”

ખિન્દુએ બોલ્યા વગર ઉભી થઈને બાબુનો હાથ પકડ્યો

અને તેને ખેંચીને ઘરમાં લઈ ગઈ. અચાનક એણે આમ કેમ કર્યું તે અન્નપૂર્ણા પામી ગઈ. એને એમ પણ સમજાયું કે સોજતના દોષથી બાળુ બગડી ન જાય એ બીકે નરેન્દ્ર અહિં રહીને બણે એ પણ બિન્દુને નહિ ગમે. એ ઉદાસ થઈને બોલી: “ બેટા નરેન્દ્ર, તારી નાની મામી પાસે આવી એકટીંગ-ફેકટીંગની વાતો હવે કોઈ દિ કરીશ મા ! આવી વાતો એને ગમતી નથી. ”

એક્ષોકેશીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું: “ નાની વહુને આવી વાતો કેમ ગમતી નથી ? તેમાં જ અહીંથી છળુકો કરીને ઉઠી ગઈ લાગે છે, ખરું ને ? ”

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું: “ શી ખબર ! પણ બેટા, ખાવા-પીવામાં અને લખવા વાંચવામાં ધ્યાન રાખી હોંશિયાર થઈ એટલે તારી બાનું દુઃખ ઓછું થાય. બાળુ સાથે બહુ હરવું ફરવું નહિ. એ હજી બચ્ચું કહેવાય. તારાથી તો કયાંય નાનો છે. ”

એક્ષોકેશીને આ વાત ગમી નહિ. તે બોલી: “ભાભી, બહુ સારી વાત કરી. એ ગરીબનો પુત્ર છે એટલે ગરીબ પેઠે એણે રહેવું જોઈએ. પણ ભાભી, તમે જ વાત કાઢી છે એટલે કહ્યા વિના રહેવાતું નથી. તમારો બાળુ નાનું બચ્ચું છે તો મારો નરેન્દ્ર કયો મોટો ભડખહાદુર થઈ ગયો છે ? છ-બાર મહિને મોટો એટલે મોટો થઈ ગયો કહેવાય ? અને એણે કદિ પૈસાદારના છોકરા જેવા જ નહિ હોય, એટલે તમારે ઘરે જ નવાઈ થઈ ગઈ લાગે છે ! તેના નાટક-ગૃહમાં તો કેટલાય રાજા-મહારાજના છોકરા આવે છે. ”

અનપૂર્ણાએ કાચું કપાતું જોઈ કહ્યું: “ નહિ, નહિ, આ, એવું હું નથી કહેતી. હું તો કહું છું કે.... ”

“ ત્યારે ખીજું શું કહે છે મોટી ભાભી ! અમે શું એટલાં બધાં બેવકૂફ હશું કે ન સમજીએ ! મોટા ભાઈએ કહાવેલું કે નરેન્દ્ર અહીં રહેશે ને ભણશે એટલે જ એને તેડી લાવી છું. નહિ તો શું અમારે ઘેર ભણવાનું નથી મળતું ? ”

અનપૂર્ણા શરમની મારી રડવા જેવી થઈ ગઈ. તે બોલી: “ બોટું બોલી હોઈ તો ભગવાન જાણે, પણ આ, હું એવું બોલી જ નથી. હું એ તો એમ કહેતી હતી કે બને એટલું એનાથી દૂર..... ”

એલોકેશી વચ્ચે બોલી ઉઠી: “ એ બધું એનું એ જ સ્તો ! જા નરેન્દ્ર, તું બહાર જઈને બેસ. મોટા લોકોના છોકરા સાથે સોજત રાખવી નહિ. ” કહી એણે પોતાના નરેન્દ્રને ઉઠાડી બહાર કાઢ્યો ને પોતે પણ બહાર ચાલી ગઈ.

અનપૂર્ણા ઉતાવળી ખિન્દુના ઓરડામાં ગઈ અને આંખમાં આંસુ ટપકતાં છુપાવી કહેવા લાગી: “ તારે માટે શું અમારે સગાંવહાલાં પણ તજવાં ? તું ત્યાંથી ઉઠીને કેમ આવતી રહી, એ તો કહે ? ”

ખિન્દુએ અત્યંત સ્વાભાવિક તોરથી જવાબ આપ્યો: “ કેમ, સંજાંધ બગાડવાનું હું ક્યાં કહું છું. નાતો-મહો-બત સાચવીને તમે તમારે આ ઘરમાં મોજ કરો એમાં મારે શું ! હું મારે બાળુને લઈને ચાલી જઈ એટલું જ ને ? ”

“ ચાલીને જવું છે ક્યાં ? બોલ તો ખરી ? ”

બિન્દુ બોલી: “ જતી વખતે તમને ઠેકાણું બતાવતી જઈશ. ચિંતા કરો માં ! ”

અન્નપૂર્ણી બોલી: “ એ તો હું જાણું છું. પાંચ માણસો વચ્ચે મોં ન દેખાડી શકાય એવું ક્યાં વગર તું ક્યાં રહેવાની છે ! તારે લીધે તો હું બળીને ખાખ થઈ ગઈ. ” કહી ને બહાર નીકળી એટલામાં માધવને આંગણમાં આવતો જોઈ તે ફરી તપી ગઈ. “ દિયરજી, તમે ક્યાંક ખીજે રહેવા જાવ, અને નહિ તો આ વહુને મોકલી દો. હવે મારે એની સાથે નહિ બને, એ હું તમને સાફ સંભળાવી દઉં છું. ” કહી તે ચાલી ગઈ.

માધવે ઘરમાં આવી બિન્દુને પૂછ્યું: “ આ શું બધું બન્યું છે ? ”

બિન્દુએ જવાબ આપ્યો: “ હું તો કંઈ જાણતી નથી. જેઠાણી બોલ્યાં એ સાંભળ્યું ને ? તો હવે અમને અહીંથી જવા જ દો ને ? ”

માધવ કશું બોલ્યો નહિ. તે ટેબલ ઉપરથી છાપું લઈને બહારના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

એલોકેશી દેખાતી હતી તો સાવ ભોળી, પણ એના પેટમાં ઉંડી રમત હતી. તેણે જોયું કે, નછોરવી નાનીવહુ પાસે ઘણો પૈસો છે એટલે તરત જ તે એના પદ્મમાં બેસી ગઈ. અને રોજ રાત્રે સૂતી વખતે પોતાના ધણીને સતાવવા લાગી: “તમારે લીધે જ મારી આ કફેડી સ્થિતિ છે. જો આવું જાણ્યું હોત તો આજ રાત્રીની મા હોત. મારા ચંદ્રથી રૂપાળા બાળુને બદલે આવા કાળા-કુબડા-કદરૂપા છોકરાને નાનીવહુ....” કહી એક ઉંડો નીસાસો મૂકતી અને ‘ગરીબના ભગવાન તો છે ને?’ કહી વાત પૂરી કરી ઉઠી જતી. એનો ધણી પણ મનમાં ને મનમાં બેવકુફી ઉપર પસ્તાવો કરી સૂઈ જતો. આ રીતે દિવસો પસાર થતા ને બાનો સ્નેહ-પ્રેમ નાની ભાભી તરફ પાણીના પૂર પેઠે દિન-પ્રતિદિન વધતો જતો હતો.

એક દિવસ અપોરે તે બોલી: “નાનીવહુ, તમારા વાળ તો કાળા ભમ્મર જેવા છે ને છુટા કેમ રાખો છો?”

આજ જમીનદારના ધરનાં બેસવા આવનાર છે, એટલે લાવે તમારો ચોટલો વાળી દઉં !”

ખિન્દુ બોલી: “ ના રે બહેનબા ! મારાથી હવે ઉઘાડે માથે ફરાય ? આવડો મોટો મારો બાબુ થયો છે તે જોઈ જાય તો ! ”

એલોકેશી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. “ તમે આ શું બોલો છો ? છોકરો મોટો થાય એટલે વહુ-દીકરીથી ચોટલો નહિ ગૂંથાતો હોય ! મારો નરેન્દ્રનાથ તો-દુશ્મનના મોમાં ધૂળ પડે-બાબુ કરતાંય છ મહિને મોટો છે, એટલે હવે મારાથી તો ચોટલો ગૂંથાય જ નહિ, કાં ? ”

ખિન્દુ બોલી: “ બહેનબા, હું એમ ક્યાં કહું છું. તમે તો રોજ ચોટલો ગૂંથો છો, ને તમારા નરેન્દ્રની વાત તો જુદી છે. એ રોજ તમને ચોટલો ગૂંથતા જુએ છે. પણ મારો બાબુ જો મને એ રીતે જુએ તો સ્તબ્ધ બની મારા મોં સામે જ તાકી રહે.-કદાચ ગભરાઈને રડી પડે. છી... છી...મારે શરમાઈને મરવું પડે. ”

અચાનક અન્નપૂર્ણા ત્યાં થઈને નીકળી. તે અચાનક ઉભી રહીને ખિન્દુ તરફ જોઈ બોલી: “ તારી આંખમાં આંસુ કેમ આવ્યાં છે નાની વહુ ? શરીર તો સાંઈ છે ને ? લાવ જોવા દે જોઈ ! ”

અન્નપૂર્ણાની હાજરીથી ખિન્દુ અત્યંત શરમાઈ ગઈ. તે બોલી: “ રોજ રોજ શરીરને શું જોવાનું ! હું કાંઈ નાની કીકી નથી કે મને શરીરના સુખ-અસુખની સમજણ ન પડે. ”

અનપૂર્ણાએ કહ્યું: “ ના રે બાઈ, તું તો ધરડી ડાસી થઈ ગઈ છું. પણ જરા મારી પાસે તો આવ. ભાદરવો મહિનો છે, ને પીતના વાયરા છે. ઋતુ પણ સારી નથી. ”

ખિન્દુ બોલી: “ હું તો નથી આવતી. કહું છું કે મને કાંઈ થયું નથી. સાજી સારી છું, તોય પાસે આવું ? ”

અનપૂર્ણા બોલી: “ એમ છુપાવ નહિ. ” કહી સંદેહભરી દૃષ્ટિએ જોતી તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

એલોકેશીએ કહ્યું: “ શું મોટી ભાભીને કાંઈ બ્રમ જેવું તો નહિ હોય ને ? ”

ખિન્દુ ક્ષણભર રહીને બોલી: “ એવો બ્રમ ભગવાન કરે ને સહુને રહે, બહેનબા ! ”

સાંભળીને એલોકેશી મૂંગી થઈ ગઈ. એટલામાં અનપૂર્ણા હાથમાં કંઈ ચીજ લઈને એ રસ્તે પાછી નીકળી, એટલે તેને ખિન્દુએ બોલાવી: “ જીજી, સાંભળો, સાંભળો ! તમારે ચોટલો ગૂંથાવવો છે ? ”

સાંભળીને અનપૂર્ણા સજ્જડ થઈ ગઈ. તરત જ તે બધી વાત સમજી ગઈ. તેણે એલોકેશીને કહ્યું: “ બહેનબા, મારા તો કહી કહીને જીભના કુચા થઈ ગયા, પણ આટલા સરસ વાળ હોવા છતાં એ ચોટલો ગૂંથતી નથી. તરેહ તરેહનાં ધરેણાં કપડાં છે પણ પહેરતી ઓઢતી નથી. આટલું રૂપ છે છતાં કોઈ દિવસ એ તરફ જોતી જ નથી ને ! એની સઘળા વાતો દુનિયાથી ન્યારી છે. છોકરો પણ એવો જ પાક્યો છે. નાનીવહુ, એક દિવસ

એ બાબુ મને કહે કે, ઘરેણું કપડાં પહેરવા ઓઢવાથી શો ફાયદો ? નાનીમા પાસે તો ઢગલા ને ઢગલા કપડાં ને ઘરેણું છે, પણ એ ક્યાં કાંઈ દિ પહેરે છે ! ”

ગૌરવભર્યા મોઢે ગિન્દુ ઉંચે જોઈ હસતી હસતી બોલી :
“ જીજી, સાંભળો. જે છોકરાને દશ-વીશમાં એક-મોટો-મુદો તરી નીકળે એવો ચાલાક ને હોશિયાર બનાવવો હોય તો માએ દુનિયાથી ન્યાહું બનવું જોઈએ. અને જે જીવતાં રહો તો જોજો—દેશના લોકો નમસ્કાર કરીને કહેશે કે, એ તો અમૂલ્યની મા છે. ” બોલતાં બોલતાં એની આંખમાંથી અશ્રુની ધાર વહેવા લાગી.

એ જોઈ અન્નપૂર્ણાએ રનેહથી કહ્યું : “ એટલે તો અમે બાબુના સંબંધમાં તને કાંઈએ કહીએ છીએ ? ભગવાન તારી મનકામના પૂરી કરે. પણ છોકરો મોટો થઈ સહુનો આગેવાન બની નામ કાઢે એવી મોટી મોટી આશા-ઓના હવાઈ કિલ્લા તારા દિલમાં બાંધીશ નહિ. ”

ગિન્દુએ છેડા વતી આંખો લુછતાં કહ્યું : “ પણ હું એ એક જ આશા ઉપર તો જીવું છું, જીજી ! ”

એટલામાં એનાં શરીરનાં રૂવાડાં હર્પથી ખડાં થઈ ગયાં. તે શરમાઈ જતાં મોં મલકાવી બોલી : “ નહિ જીજી. જે કદાચ મારી એ આશા ઉપર કાંઈની નજર લાગશે ને આશા પાર પડશે નહિ તો હું ગાંડી થઈ જઈશ ”

અન્નપૂર્ણા દંગ બની ગઈ. તે પોતાની દેરાણીના અનની વાત જાણતી ન હતી એમ નહોતું, પરંતુ તેની

આશા-આકાંક્ષાઓની આવી ઉચ્ચ પ્રતિચ્છાયા કેાઇ દિવસ તેણે આવી સ્પષ્ટ નીરખી ન હતી. આજ તેને સમજાયું કે, ગિન્દુ શું અમૂલ્યતા સંબંધમાં આટલી બધી ચક્ષુ પેઠે જાગૃત અને પ્રેત જેવી સતર્ક રહે છે ! પોતાને પેટે જન્મેલા પુત્રની સર્વ મંગળાકાંક્ષિણીના ચહેરા સામે જોઈ, અનિર્વચનીય શ્રદ્ધાની માધુર્યતાથી તેનું માતૃહૃદય ભરાઈ આવ્યું. તેણે ડોકીયા કરતાં અશ્રુઓને છુપાવવા મ્હોં ફેરવી લીધું.

એલ્વોકેશી બોલી: “ આજ રહેવા દો, નાનીવહુ, આજ તમારી તબીયત.... ”

ગિન્દુએ વચ્ચે જ સૂર પૂરાવ્યો: “ હા, બા, એટલે જ કહું છું કે આજ જીજ્ઞો અંબોડો ગૂંથો. મેં આ ઘરમાં પગ મૂક્યો તે દિવસથી આજ સુધીમાં કદિ એમને અંબોડો ગૂંથતાં જોયાં નથી. ” કહી મ્હોં મત્તકાવતી એ ચાલી ગઈ.

પાંચ છ દિવસ પછી, એક દિવસ સવારે, ઘરનો જીજ્ઞો હજમ યાદવબાણુની હજમત કરીને મેડેથી નીચે ઉતરતો હતો એટલામાં અમૂલ્ય આવીને બે હાથ પહોળા કરી આડો બોલો રહ્યો અને રસ્તો રોકી બોલ્યો: “ કેલાસભાઈ, મારા નરેન્દ્રભાઈ જેવી મારી હજમત કરી આપશે ? ”

હજમ તે સાંભળી ખૂબ નવાઈ પામી બોલ્યો: “ બાણુભાઈ, કેવી હજમત કરવી છે ? ”

અમૂલ્યે પોતાના માથા ઉપર ઠેકઠેકાણે હાથ ફેરવી બતાવ્યું; “ જુઓ, અહીં જાર આની, અહીં છ આની,

અને અહીં ગરદન ઉપર જરા જેટલા વાળ રહેવા દેવાના. એવા સરસ વાળ કાપી આપશો ? ”

હજીમે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો: “ ના રે બાબુ-ભાઈ, એવી રીતે વાળ કાપતાં તો મારા બાપનેય નહોતું આવડતું ને મનેય નહિ આવડે. ”

પણ અમૂલ્ય કાંઈ એમ તેને છોડી દે એમ ન હતું. તેણે ફરી જીદ કરીને કહ્યું: “ જુઓ, અહીં ઓછા કાપવાના, અહીં વધારે કાપવાના: એમ ચડતા ઉતરતા. ”

હજીમે લપ પતાવવા રસ્તો શોધી કાઢ્યો: “ પણ આજ કયો વાર થયો ? તમારી નાની માની રજા વગર તમારી હજીમત કેમ થાય ? ”

“ ઉભા રહો ત્યારે હું ઘરમાં જઈને પૂછી આવું. ” કહી અમૂલ્ય ઘરમાં જઈ તરત પાછો આવ્યો: “ તમારી છતરી મને આપો. નહિ તો વળી તમે ક્યાંક ભાગી જશો. ” કહી જામરજસ્તીથી છતરી ખેંચી લઈ તે ઓરડામાં ગયો ને પેસતાં જ ખૂમે પાડવા લાગ્યો: “ નાની મા ! ઝટ બહાર આવોને ! ”

નાનીમા હમણાં જ નાહીને પૂજા કરવા બેઠી હતી. તે એકદમ અકળાઈને બોલી: “ અરે આધો રહે, અડતો નહિ. હું પૂજામાં બેઠી છું. ”

“ પૂજા પછી કરજો. નાનીમા, જલદી બહાર આવીને કહી જાવ એટલે હજીમ મારા વાળ કાપી દે. તમારા કલ્લા વગર એ વાળ નથી કાપતો. ચાલો, એ બહાર ઉભો છે. ”

ખિન્દુ આશ્ચર્ય પામી. રોજ તો હજમત કરાવતી વખતે એને મારીકુટીને કે ફેસલાવી પટાવીને એસાડવો પડે છે, ને આજ એની મેળે કેમ સામે કહેવા આવ્યો? કંઈ સમજાયું નહિ, એટલે તે ઉઠીને બહાર આવી.

હજમે હાથ જોડી કહ્યું: “ માજી, બાબુ સાહેબનો જન્મરજસ્ત હુકમ થયો છે. તમે કહેતાં હો તો કાપી આપું. ”

અમૂલ્યે પૂછ્યું: “ વાળ સરખા કાપવા પડશે. ઉભા રહો, હું નરેન્દ્રભાઈને બોલાવી લાવું. ” કહી એ દોડી ગયો.

નરેન્દ્ર બહાર ગયો હતો. થોડી વારે નરેન્દ્ર ન હોવાથી રખડીને નાસીપાસ થઈ તે પાછો આવ્યો ને બોલ્યો: “ એ તો નથી. પણ નાનીમા, તમે ઉભા રહીને ધ્યાન રાખો. જુઓ અહીં બાર આની, અહીં છ આની.....”

એની વ્યાકુળતા જોઈ ખિન્દુથી હસી પડાયું. “ મારે તો હજુ પાઠપૂજા કરવાનાં છે ! ”

“ પૂજા પછી કરજો. નહિ તો હમણાં અડી જઈશ. ”

ખિન્દુએ જોયું કે અમૂલ્ય કોઈ રીતે માને એમ નથી, એટલે તે નિરૂપાય બની ત્યાં ઉભી રહી. હજમ વાળ કાપવા લાગ્યો. ખિન્દુએ આંખો વડે ઈશારત કરી એટલે હજમે આખે માથે કાતર ફેરવી દીધી. માથું હળવું થતાં અમૂલ્યે માથે હાથ ફેરવી કહ્યું: “ બસ, બરાબર છે. ” અને તે રાજ થઈ કેકડા મારતો રમવા ચાલ્યો ગયો.

હજમે છત્રી બગલમાં મારતાં કહ્યું: “ માજી, મેં સાહસ

તો કર્યું છે, પણ કાલ આ ઘરમાં પગ મૂકવો મને ભારે થઈ પડશે.”

રસોઈયણ થાળી પીરસીને જમવા માટે બોલાવતી હતી. ગિન્દુ રસોડામાં બેઠો બેઠો દૂધનો વાટકો ભરતી હતી; એટલામાં દાસીએ આવીને કહ્યું: “આખુભાઈ એમના કાકાનું વાળ હોળવાનું બ્રશ બોળવા ઘરમાં ચારે બાજુ આંટા મારે છે.” થોડી વારમાં આખુ રડતો રડતો આવી ગિન્દુની પીઠ ઉપર વળગી પડ્યો: “નાનીમા, હજારો વાળ સરસ ન કાતર્યા. મારું આખું માથું બગાડી મૂક્યું. કાલ એ ઘરમાં પગ મૂકશે તો માર્યા વગર નહિ છોડું.”

ગિન્દુથી હસવું ખાળી શકાયું નહિ. અમૂલ્ય પીઠ ઉપરથી ઉઠીને રડતો રડતો બોલ્યો: “નાનીમા, તું આંધળી હતી? મારા બધા વાળ બગાડી મૂક્યા એ તારાથી નહોતું દેખાતું?”

અન્નપૂર્ણા આખુને રડતો સાંભળી રસોડામાં આવી પહોંચી અને બધું સાંભળ્યા પછી બોલી: “આખુ, એમાં બગાડી શું ગયું છે? કાલ ફરી વાળ સરસ રીતે કપાવી લેવાશે.”

અમૂલ્યે વધુ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: “માથા ઉપર વાળ તો રહેવા દીધા નથી, પછી કાલ ક્યાંથી બાર આની થશે?”

અન્નપૂર્ણાએ એને છાનો રાખતાં કહ્યું: “કંઈ નહિ, બાર આની નહિ થાય તો આઠ-દશ આની તો થશે જ ને?”

“શું રાખ થશે! આઠ આની-દશ આનીમાં કંઈ

ફેશન આવે ? નરેન્દ્રભાઈ ને પૂછી જુઓ ને ! અહીં બાર આની હોય તો જ સાફ લાગે. ”

તે દિવસ અમૂલ્યે ખાધું નહિ. માત્ર થાળી ઉપર બેસીને જ ઉઠી ગયો.

અન્નપૂર્ણાએ ખિન્દુને પૂછ્યું : “ નાનીવહુ, તારા બાબુને જુદ્દાં રાખવાનો શોખ ક્યાંથી થયો ? ”

ખિન્દુ હસી પડી; પણ તરત જ ગંભીર બની નિસાસો મૂકી બોલી : “ જીજી, વાતમાં તો કંઈ માલ નથી, એટલે હસી પડાય છે, પણ મને ઉંડી ઉંડી બીક લાગે છે, એટલે છાતી દબાઈ જાય છે. બધી બાબતની શરૂઆત તો આવી જ હોય છે. ”

અન્નપૂર્ણાથી પણ આગળ કંઈ બોલાયું નહિ.

દુર્ગા-પૂજનો મહોત્સવ આવી ગયો. એમના મહોદ્ધાના જમીનદારને ઘેર ઉત્સવ વધુ સારા પ્રમાણમાં ઉજવાયો હતો. નરેન્દ્ર તો બે દિવસ અગાઉથી એમાં ભાગ લેવા મંડ્યો હતો. સાતમની રાતે બાબુએ ખિન્દુ પાસે આવી હઠ કરી. “ નાનીમા, આજે યાત્રા* થાય છે. હું જોવા જવાનો. ”

નાનીમાએ પૂછ્યું : “ યાત્રા થાય છે કે થવાની છે ? ”

“ નરેન્દ્રભાઈ કહે છે કે રાતના ત્રણ વાગ્યે શરૂ થશે. ”

“ તો પછી અત્યારથી કાંઈ ઉઘાડામાં બેસી રહેવાય ? અત્યારથી હું તને જવા નહિ દઉં. કાલ સવારે તારા કાકા સાથે જજો, એટલે સારામાં સારી જગ્યા મળશે. ”

* સીન-સીનેરી વગરના નાટકને બંગાળામાં યાત્રા કહે છે.

અમૂલ્યનું મ્હોં રડુ રડુ થઈ ગયું. “ નહિ, મને જવા દે. કાકા તો ન પણ જાય અને જાય તો ય બહુ મોડા જાય. ”

ખિન્દુએ એને ફેસલાવવા માંડ્યો: “ હજી શરૂ તો ત્રણ ચાર વાગ્યે થવાની છે ને? એ વખતે તને નોકર સાથે મોકલી દઈશ. અત્યારે તું સૂઈ જા. ”

અમૂલ્યે ગુસ્સે થઈને ખાટલામાં પડતું મૂક્યું અને ભીંત તરફ મોં કરીને સૂતો.

ખિન્દુ એને સરખો સુવાડવા ગઈ તો હાથ પગનું ટુંટીયું વાળીને એ પડી રહ્યો. પછી ઘરનાં બધાં સૂઈ ગયાં. એવામાં એશરીમાં ઘડીઆળના ટકોરા થયા. અમૂલ્યની હિંધ હિડી ગઈ. તેણે ટકોરા ગણુવા માંડ્યા. એક એ ત્રણ—ચાર—અમૂલ્ય એકદમ કુદકો મારીને નીચે ઉતર્યો અને જોરથી ખિન્દુને ખૂમો મારવા લાગ્યો: “ ઉઠો, ઉઠો. નાનીમા, ત્રણ ચાર તો વાગી ગયા. ” એટલામાં ટકોરા આગળ વધ્યા. પાંચ—છ—સાત—આઠ. આઠ ટકોરા સાંભળી અમૂલ્ય રડી પડ્યો. “ આઠ તો વાગ્યા. હવે શું જોવા જવાનું? ” ટકોરા હજી આગળ વાગ્યા. નવ—દશ—અગીઆર—ખાર, ખાર ટકોરા થયા પછી બંધ રહ્યા. અમૂલ્યને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. તે પોતાની ભૂલ સમજીને શરમાઈ ગયો.

ઓરડામાં બાબુના પલંગ તરફની બાજુમાં માધવનો પલંગ હતો. બાબુની ખૂમો સાંભળી તે જાગી ઉઠ્યો. તે બડબડાટ હસીને બોલ્યો : “ બાબુ, શું થયું? ”

બાબુએ શરમાઈ જઈ જવાગ આપ્યો નહિ.

ખિન્દુએ હસીને જવાબ આપ્યો : “ ધરમાં આગ લાગી હોય તોય એ રીતે કોઈ જગાડે નહિ, એવી રીતે એણે મને આજ જગાડી ! ” અમૂલ્યને નિઃસ્તબ્ધ પડી રહેલો જોઈ તેના દીક્રમાં દયા આવી ગઈ. તે બોલી : “ ઠીક જા, પણ કોઈ જોડે ઝગડો કરીશ મા ! ” તેણે ભિરવને બોલાવ્યો અને તેને ખત્તી લઈને બાબુની સાથે મોકલ્યો.

બીજે દિવસે સવારે દશ વાગ્યે ‘ યાત્રા ’ જોઈને બાબુ રાજ થતો ઘેર આવ્યો. આવતાંવેંત કાકાને જોઈને બોલ્યો : “ કાકા, તમે જોવા નહોતા આવ્યા ? ”

ખિન્દુએ પૂછ્યું : “ કેમ, યાત્રા કેવી હતી ? ”

“ ઘણી જ સરસ ! નાનીમા ! કાકા, આજ સાંજે નાચ થવાનો છે. કલકત્તાથી બે તાયફા આવેલ છે. નરેન્દ્રભાઈ એને જોઈ આવ્યા છે—નાનીમા જેવી જ છે. દેખાવમાં ઘણી રૂપાળી છે. સાંજે નાચ કરવાની છે. બાબુજીને પણ આમંત્રણ આવ્યું છે.”

“ ઠીક કર્યું ! ” કહી માધવ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

ગુસ્સે થયેલી ખિન્દુનો ચહેરો લાલધૂમ બની ગયો. તે બોલી : “ આપના સહુણુ ભંડાર—ભાણેજની વાત તો સાંભળીને ? ” તે બાબુ તરફ જોઈને બોલી : “ તું હવે એની પાસે જઈશ નહિ. હરામજદો બદમાસ ! મારા જેવી જ છે એમ તને કોણે કહ્યું ?—નરેન્દ્રે ? ”

અમૂલ્ય બીતાં બીતાં બોલ્યો : “ હા, તે જોઈ આવ્યો છે...”

“ ક્યાં છે નરેન્દ્ર ? આવવા દે એને ! ”

માધવે હસવું ખાળી કહ્યું : “ ગાંડી થઈ કંઈ ? ઉપર મોટાભાઈ સાંભળે છે. હવે કકળાટ મૂક ! ”

ખિન્દુ વાતને ગળી ગઈ પણ અંદર ને અંદર સળગી ઉઠી.

સાંજે અમૂલ્યે આવીને અન્નપૂર્ણા પાસે હઠ કરવા માંડી. “ જીજી, પૂજનવાળાને ઘેર નાચ જોવા જઈ છું. જોઈને હમણાં આવતો રહીશ. ”

અન્નપૂર્ણા ખૂબ કામમાં હતી. તેણે કહ્યું : “ તારી નાનીમાને પૂછીને જા. ”

અમૂલ્યે હઠ કરી. “ નહિ જીજી, હું હમણાં આવતો રહીશ. તમે હા કહો ! જાઉંને ? ”

અન્નપૂર્ણા બોલી : “ ના રે ના, એ રહી તીખી, એટલે એને પૂછીને પછી જા. ”

અમૂલ્ય રડવા લાગ્યો. સાડીનો છેડો પકડી ખેંચા-ખેંચી કરવા લાગ્યો : “ તમે નાની માને કહેશો મા ! હું નરેન્દ્રભાઈની જોડે જઈ છું. હમણાં આવતો રહીશ. ”

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું : “ એની સાથે જઈશ તો વળી...”

પણ એ બોલે તે પહેલાં તો અમૂલ્ય ઠેકડા મારતો ચાલ્યો ગયો હતો.

કલાકેક પછી ખિન્દુ બાથુને ખોળતી હોય એવો અવાજ અન્નપૂર્ણાને કાને પડ્યો. સાંભળ્યાં છતાં એ ચૂપ રહી. ત્યારે ખોળાખોળ માટે ખિન્દુએ ખૂમાખૂમ કરવા માંડી ત્યારે તેણે બહાર આવીને કહ્યું : “ ક્યાંક આટલામાં

નાચ થાય છે, ત્યાં નરેન્દ્રની સાથે જોવા ગયો છે. હમણાં પાછો આવવાનું કહી ગયો છે. તું બહી મા ! ”

ખિન્દુએ પાસે આવીને પૂછ્યું : “ એને જવાનું કાણે તમે કહ્યું ? ”

અમૂલ્ય પૂછ્યા વગર એની મેળે ચાલ્યો ગયો છે, એ વાત ડરની મારી અત્તપૂર્ણા કહી શકી નહિ. તે બોલી : “ હમણાં આવતો રહેશે. ”

ખિન્દુના ચહેરા ઉપરથી બોહી ઉડી ગયું. તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. થોડીવાર પછી ઘરે આવતાં અમૂલ્યે સાંભળ્યું કે નાનીમા એને શોધતી હતી, કે તરત—તે ગુપચુપ સીધો પોતાના બાપુજીના ખાટલામાં જઈને સૂઈ ગયો.

યાદવ આંખે ચશ્મા પહેરી બેઠા બેઠા દીવાને અજવાળે ભાગવત વાંચતા હતા. તેમણે ઉંચું જોઈ પૂછ્યું : “ બાબુ ! કાણ છે ? ”

બાબુએ જવાબ આપ્યો નહિ.

એટલામાં કદમે આવીને બાબુનું કાંડું પકડ્યું. “ ચાલો બાબુભાઈ, નાની મા બોલાવે છે. ”

અમૂલ્યે પોતાના બાપુજી પાસે જઈને લાડ કરતાં કહ્યું : “ બાપુજી, તમે મને ત્યાંસુધી આવીને મૂકી જવ. ચાલોને ! ”

યાદવે નવાઈ પામી પૂછ્યું : “ હું પહોંચાડી જાઉં ? એલી કદમ, કાંઈ થયું છે કે શું ? ”

કદમે સઘળી વાત કહી સંભળાવી.

યાદવ સમજી ગયો કે, આ વાત ઉપર ઝગડો જરૂર થવાનો. એકે ના પાડી છે—ખીજાએ રજા આપી છે. એટલે તે બાબુને સાથે લઈને નાનીવહુના ઓરડા પાસે ગયો અને બહાર ઉભા રહી કહ્યું : “ આ વખતે નાનીવહુ, એને માફ કરજો. હવે આવું નહિ કરે. ”

*

રાત્રે બન્ને વહુઓ જમવા બેઠી હતી તે વખતે બિન્દુ બોલી : “ જીજી, હું તમારી ઉપર ગુસ્સે થઈને નથી કહેતી, પણ હવે મારાથી અહીં નહિ રહેવાય; નહિ જ રહેવાય. નહિં તો બાબુ તદ્દન રેઢીઆર થઈ જશે. એકદમ બગડતો જાય છે. મેં એને જવાની ના પાડી ન હોય તો તો વળી જુદી વાત; પણ ત્યારની હું વિચારી રહી છું કે એને ના કહી હતી છતાં આટલી ઉદ્વેગિતા કરવાનું એને કેમ સૂઝ્યું ? એની અક્કલ તો જુઓ ! મને પૂછવાય ન આવ્યો ને બારોબાર તમને કહીને ચાલ્યો ગયો. ઘરે આવતાં બબર પડી કે હું બોલાવું છું એટલે ભાઈ પહોંચ્યા મારા જેઠ પાસે ને એમને સાથે તેડીને પધાર્યા ! નહિ જીજી, આવું તો અગાઉ કદિ બન્યું નથી. એ તો દીક, પણ આ એકનો એક છોકરો જો બગડી જાય—ઉધળી જાય—તો મારે તો આખી જીંદગી આંસુ જ સારવાં પડે : મારાથી એ નહિ બને ! એ સહન નહિ થાય ! ”

અનપૂર્ણા દુઃખી થઈને બોલી : “ તમે જો અહીંથી

જતાં રહો તો પછી કહો જોઈ, હું એકલી કેમ કરીને રહી શકું ? ”

ખિન્દુ થોડીવાર ચૂપ રહીને બોલી : “ તમે જાણો ! હું તો જે કરવાની છું એ તમને સાફ સંભળાવી દીધું. એ નરેન્દ્ર તો તદ્દન નક્કર છોકરો છે ! ”

“ કેમ ? નરેન્દ્રે એવું તે શું કયું ” છે ? અને ધાર કે એ બન્ને સગા ભાઈ હોત તો તું શું કરત ? ”

ખિન્દુ બોલી : “ તો આજ એના હાથ પગ બાંધી આખા શરીરે મેશ ઘસીને પછી ઘરની બહાર ધક્કો મારીને કાઢી મૂકત. એવા છોકરાઓ એ વિના પાંસરા થાય જ નહિ. તમે એનો પક્ષ લેવો રહેવા દેજો. ”

અનપૂર્ણા મનમાં નારાજ થઈ, ને બોલી : “ નાની વડુ, એનો પક્ષ લેવો—ન લેવો કે એને અહીંથી કાઢવો—ન કાઢવો એ કાંઈ મારા હાથની વાત થોડી જ છે ? જે એમને લાગ્યા છે તેમને જઈને કહે. મારું નામ સાચું ખોટુંય વચ્ચે લાવીશ મા ! ”

“ આ બધી વાત મારે મારા જેઠને જણાવવીએ શી રીતે ? ”

“ જેમ બોલ બધી વાત કરે છે, એમ જ કહેજો ! ”

ખિન્દુએ થાળી હડસેલી મૂકતાં કહ્યું : “ જીજી, મને સાવ ભોટ સમજશે નહિ. મને અડધી ઉંમર થઈ ગઈ છે. મેં કાંઈ સત્તાવીશ અઠાવીશ વર્ષ પાણીમાં નથી નાખ્યાં ? આ કાંઈ ઘરના નોકર ચાકરની વાત નથી—આ તો છે સગાં

સંબંધીની વાત ! તમે બેઠાં મારે એવી વાત જોઈને કહેવા જવું પડે એ કાંઈ સારું કહેવાય ? અને એ કેટલા ગુસ્સે થાય ? ”

અન્નપૂર્ણા બોલી : “ હા, નારાજ તો થાય જ ને ! અને જો હું કહું તો તો મારું તો મોં જ આ જિંદગીમાં ફરી જીએ નહિ. બીજા ભલે ને હજારો લોકોની વાત હોય, પણ આ તો એ બેઠે એક કોઠાના ભાંડર છે. ભાઈ-બહેનનો એમનો સંબંધ તું કેમ ભૂલી જાય છે ? વળી હું રહી મોટી, એટલે જો હું તારી પેઠે ગમે તેમ કુદકા મારું તો લોકો તો મને જ ગાંડી કહે.”

ખિન્દુ પોતાની થાળીને વધુ દૂર હડસેલી મ્હોંનો તોળરો ચડાવી બેઠી.

અન્નપૂર્ણા સમજી ગઈ કે ખિન્દુ જો આજે મ્હોંમાં જીભ ધાલીને બેઠી છે તે માત્ર જોઈની બીકે. તે બોલી : “ હાથ જોડીને કેમ બેઠી ? ભોજનથાળે તારો કંઈ થોડો જ અપરાધ કર્યો છે ? ”

ખિન્દુએ સહસા જયાગ્ર આપ્યો : “ હું ખાઈ રહી.”

એની રોષભરી મુખાકૃતિ જોઈ અન્નપૂર્ણાએ ફરી કહેવાનું માંડી વાળ્યું.

ખિન્દુ સૂવા ગઈ, તો પલંગમાં અમૂલ્યને ન જોતાં એકદમ પાછી આવીને અન્નપૂર્ણાને પૂછ્યું : “ જીજી ! કયાં ગયો છે એ ? ”

અન્નપૂર્ણા બોલી : “ લાગે છે કે એ આજ મારા ખાટલામાં સૂતો છે. હમણાં જઈને એને જગાડીને મોકલું છું.”

“ના ના. ભલે ત્યાં સૂતો.” કહી એ મ્હેં બગાડી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મધરાતે અન્નપૂર્ણાની ખૂમો સાંભળી ખિન્દુ ભર ઉધમાંથી જાગી ગઈ. તેણે ખૂમ સાંભળી પૂછ્યું: “જીજી, શું છે?”

અન્નપૂર્ણાએ બહાર ઉભા ઉભા જવાબ આપ્યો: “બારણું ખોલીને આ તારા છોકરાને લે. આવા બદમાશ છોકરાને તો મારો બાપ આવે તોય ન વેઠી શકે.”

ખિન્દુએ બારણું ખોલ્યું એટલે અમૂલ્યને લઈ અંદર જતાં અન્નપૂર્ણા ખોલી: “નાનીવહુ, આવો છોકરો તો મેં કાઈ જોયો નથી. રાતના બે વાગ્યા તોય એક મટકુંય મારવા દીધું નથી. ઘડીકમાં કહેશે, મચ્છર કરડે છે, ઘડીક કહેશે પાણી પીવું છે. ઘડીકમાં કહેશે—પંખો નાખો. નાનીવહુ, હું તો આખો દિવસ કામકાજ કરીને થાકીને લોથ થઈ જાઉં છું; અને જો રાતે ઉંઘ ન આવે તો તો મરી જ જાઉંને?”

ખિન્દુએ હસીને હાથ લંબાવ્યા એટલે બાળુ એની ગોદમાં ચાલ્યો ગયો, અને એની છાતી ઉપર મ્હેં રાખી એક મિનિટમાં તો ઉંઘી ગયો. માથે પોતાના પલંગમાં સૂતા સૂતા મસ્કરી કરી: “ભાભી, એટલી વારમાં શોખ પૂરો થઈ ગયો?”

અન્નપૂર્ણા ખોલી: “દિયરજી, મને શોખ ન હતો. એ એની મેળે જાઠને મારા ખાટલામાં સૂઈ ગયો હતો.

પણ હા, મને ધડો તો મળી જ ગયો. અને વળી કહે છે કે તારી ભેગા સુતાં મને શરમ થાય. કેવી બેહુદી વાત ! ”

ત્રણેય હસી પડ્યાં. અન્નપૂર્ણા બોલી: “ બહુ રાત વીતી ગઈ છે. અત્યારે તો જાઉં; સવારે બધી વાત. એકાદ ઉધ ખેંચી લઉં. ” કહી એ ચાલી ગઈ.

*

દશેક દિવસ પછી ખિન્દુનાં માબાપે જાત્રાએ જતા પહેલાં પોતાની દીકરીને મળવા માટે તેને તેડાવી હતી ને પાલખી મોકલી હતી. ખિન્દુએ પોતાની જેઠાણીની રજા લઈ, ખિન્દુથી છાની માની પિયર જવાની તૈયારી કરવા માંડી. એટલામાં નિશાળે જવા તૈયાર થયેલો અમૂલ્ય બગલમાં ચોપડીઓ દબાવી ત્યાં આવી ચડ્યો. થોડી વાર પહેલાં બહાર રસ્તા ઉપર એક પાલખી પડેલી એ જોઈ આવ્યો હતો. અચાનક તેની નજર નાની માના પગ પર જતાં તે ખંધાઈ કરીને બોલ્યો: “ નાની મા, આજે કાંઝર કેમ પહેર્યાં છે ? ”

અન્નપૂર્ણા ત્યાં ઉભી હતી, તે આ સાંભળી ખડખડાટ હસી પડી.

ખિન્દુ બોલી: “ આજ પહેરવા પડે. ”

અમૂલ્યે વારંવાર પગથી માથા સુધી નજર ફેરવી કહ્યું: “ પણ આટલાં બધાં ધરેણાં કેમ પહેર્યાં છે ? ”

અન્નપૂર્ણા મ્હોં આડો કુચો દઈ બહાર નીકળી ગઈ.

બિન્દુએ હસવું ખાળી જવાગ આપ્યો: “કાણે જાણે ક્યારેય તારી વહુ આવે ને ધરેણું પહેરે, પણ તેથી કંઈ અત્યારથી જ ધરેણું પહેરવાનું બંધ કરીએ? તું તારે નિશાળે જા!”

અમૂલ્યે સાંભળ્યું—અણ સાંભળ્યું કરી કહ્યું: “જીજી કેમ આટલું બધું હસે છે? હું તો આજ નિશાળે નહિ જાઉં. પણ તું ક્યાં જાય છે?”

બિન્દુએ કહ્યું: “કદાચ ક્યાંક જાઉં તો શું તારી રજા લેવી પડશે?”

“હું સાથે આવવાનો.” કહી ચોપડીઓ લઈને ચાલતો થયો.

અન્નપૂર્ણાએ ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ કહ્યું: “આટલી સરળતાથી તે નિશાળે ચાલ્યો જશે એમ હું માનતી નહોતી. પણ કેવો બંધો છે?—પૂછે છે કે, ઝાંઝર કેમ પહેર્યા છે? આટલાં ધરેણું કેમ પહેર્યાં છે? પણ હું કહું છું નાનીવહુ, એને સાથે તેડતી જા. નહિ તો નિશાળેથી આવીને તને નહિ દેખે તો તોફાન કરશે.”

બિન્દુ બોલી: “જીજી, તમે એમ માનો છો કે એ નિશાળે ગયો છે? જરાય નહિ. આટલામાં ક્યાંક સંતાઈને બેઠો હશે. અને જોજો, બરાબર વખતસર હાજર થઈ જવાનો.”

અને થયું પણ તેમજ. બિન્દુ અન્નપૂર્ણાને પગે લાગી પાલખીમાં બેસવા ગઈ ત્યાં કાણે જાણે ક્યાંથી આવીને અમૂલ્યે બિન્દુની સાડીનો પાલવ પકડ્યો. દેરાણી

—જેઠાણી એક ખીખ સામે જોઈ ખડખડાટ હસી પડી.

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું: “ અત્યારે નીકળતી વખતે માર-
જૂડ કરીશ નહિ. એને લખખ સાથે.”

ખિન્દુએ કહ્યું: “ લઈ તો જાઉં, પણ મારાથી એની
ગળાખંધણીને લીધે ક્યાંઈ ડગલુંય જવાશે નહિ. એ
ભારે મુશ્કેલી થશે.”

અન્નપૂર્ણા બોલી: “ એ તો કયું ભોગવતું પડે ! બાપુ,
તું મારી પાસે બે દિવસ રહીશ ? ”

બાપુએ માથું ધૂણાવી કહ્યું: “ નહિ, નહિ, તમારી
પાસે નહિ રહેવાનો.” કહી તે પાલખીમાં જઈને બેસી ગયો.

મિન્દુ પિયરથી પાછા આવ્યા પછી દરેક દિવસે એક
અપોરે અન્નપૂર્ણાએ તેના ઓરડામાં પગ મૂકતાં કહ્યુંઃ
“ નાનીવહુ ! ”

મિન્દુ પોતાની આસપાસ કપડાનાં ઢગલા કરીને
બેઠી હતી. તેને એ રીતે બધું પાથરીને બેઠેલી જોઈ
અન્નપૂર્ણાએ પૂછ્યુંઃ “ ઘોખી આવ્યો છે ? ”

મિન્દુ કાંઈ બોલી નહિ. અન્નપૂર્ણા તેના ચહેરા
સામે જોઈ ડરી ગઈ. તેણે ઉદ્વિગ્ન થઈને પૂછ્યુંઃ “ શું
થયું છે ? ”

મિન્દુએ પીધેલી સીગારેટનાં ટુંકાં બતાવી કહ્યુંઃ
“ આ બધું બાબુના ગજવામાંથી નીકળ્યું.”

અન્નપૂર્ણા જોઈને દંગ બની ગઈ.

અચાનક મિન્દુથી રડી પડાયું. તે બોલીઃ “ જીજી,
તમારા પગે પડું છું. મહેરબાની કરીને એમને ઘરમાંથી

વિદાય કરો તો સાફ. અને નહિં તો પછી અમને ખીન્ને ક્યાંક મોકલી દો.”

અન્નપૂર્ણાએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. થોડીવાર ગુપચુપ ઉભી રહીને પછી ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

સાંજે અમૂલ્ય નિશાળેથી ઘેર આવ્યો ને પાણી પી રમવા ચાલ્યો ગયો. ખિન્દુએ તેને કાંઈ કહ્યું નહિ. એટલામાં ભિરવ—નોકર ફરીઆદ કરવા આવ્યો: “ નરેન્દ્રભાણુએ કાંઈ વાંક વિના મને સોટા લગાવી દીધા.”

માધવે કચેરીમાંથી આવીને કપડાં બદલ્યાં ને જરા મજા કરવા ફરવા જતો હતો તેવામાં આ સાંભળી ખમચીને ઉભો રહ્યો. વાદળ કેવાં ઘેરાઈ રહ્યાં છે એ માત્ર અન્ન-પૂર્ણા જ મનમાં સમજતી હતી. સાંજ સુધી એણે ખિન્દુને ફેસલાવી પટાવી શાંત પાડવા પ્રયત્ન કર્યો: “ ગમે તેમ તોય તારો છોકરો છે. આ વખતે એને માફ કર. એને ઓરડામાં બેસાવી જરા દુપડા આપજો ને થોડો ડારો પણ બતાવજો.”

ખિન્દુ બોલી: “ એ મારો છોકરો નથી, એ હું કાંઈ નથી સમજતી? અને તમે પણ ક્યાં નથી સમજતાં! જીજી, એવી સાચી જુડી વાતો વધારવાથી શો ફાયદો?”

અન્નપૂર્ણાએ કહ્યું: “ હું નહિ, તું જ એની ખરી મા છું. મેં તો તને આપી દીધો છે.”

“ નાનો હતો ત્યારે ખવડાવી-પીવડાવી લાડ લડાવ્યા ને હવે મોટો થઈ ગયો છે એટલે તમે તમારો દીકરો પાછો

સંભાળી લ્યો. મારે માથેથી એટલી જંગળ ઉતારો.” કહી ખિન્દુ ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

રાતે રોતીસુરત મ્હોં લઈ બાબુ અનપૂર્ણા પાસે સૂવા આવ્યો.

અનપૂર્ણા આંતરિક વસ્તુ સમજીને છલુકા કરી બોલી: “અહીં કેમ આવ્યો? જા અહીંથી! કહું છું કે જા!”

અમૂલ્યે મ્હોં ફેરવીને જોયું કે તેના પિતાજી સૂતા હતા; એટલે તે કાંઈ બોલ્યા વિના ધીરેથી ચાલ્યો ગયો.

સવારે કદમ રસોડામાં એઠાં વાસણ લેવા ગઈ તો ઓશરીના એક ખૂણે બળતણના ઢગલા ઉપર બાબુને સૂતેલો જોયો. એ દોડીને ખિન્દુને બોલાવી લાવી. એટલામાં અનપૂર્ણા પણ પથારીમાંથી ઉઠીને બહાર નીકળી. તે પણ ત્યાં આવીને ઉભી રહી.

ખિન્દુએ મ્હોણું મારતી હોય એમ કહ્યું: “રાતે જોદાણીએ એને કાઢી મૂક્યો. રખેને ઘોરણમાં ભંગ પડે! કેમ?”

છોકરાની હાલત જોઈને ક્ષોભ અને દુઃખથી તેની આંખોમાં પાણી આવો ગયાં હતાં. પરંતુ ખિન્દુના નિષ્કુર તીરસ્કારથી તે બળી ગઈ: બોલી: “તારો વાંક ફીક બીજને માથે ઓઢાડતાં આવડે છે!”

ખિન્દુએ બાબુને તેડી લીધો ને જોયું તો તેનું આખું શરીર તાવથી ધીખી રહ્યું હતું. તે બોલી: “આખી રાત કારતક મહિનાની ઝાકળ પડી હતી એટલે તાવ તો હશે જ.

હવે તો એને તાવ ઉતરી જાય એટલે મારો જીવ ડેકાણે આવે.”

અનપૂર્ણાએ વ્યગ્રતાથી નીચા નમી પૂછ્યું : “ તાવ આવી ગયો ? જોઉં, કેવોક છે ? ”

ખિન્દુએ એનો હાથ તરછોડી નાખ્યો ને બોલી :
“ રાખો હવે, અત્યારેય તાવ જોવા આવવાની શી જરૂર હતી ? ” કહી સૂતેલા ખાણુને સ્વચ્છંદતાથી તેડીને અને અનપૂર્ણા તરફ ઝેરીત્રી નજર ફેંકતી પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ.

પાંચ-છ દિવસમાં અમૂલ્ય સાંજે થઈ ગયો. પણ જેઠાણીનો વાંક ખિન્દુએ માફ કર્યો નહિ. તે દિવસથી તે એની સાથે બોલતી પણ ન હતી.

અનપૂર્ણા મનમાં બધું સમજી ગઈ હતી. એટલે તે પણ કાંઈ બોલ્યા વગર મૂંગી મૂંગી કામકાજ કર્યા કરતી. ખિન્દુએ બધો વાંક એના માથે ઓઢાડ્યો એ અન્યાય તે પણ ભૂલી શકી નહિ. વાતવાતમાં એક દિવસ ભૂલથી તેણે એ હાયવરાજ એલોડેશી પાસે કાઢી : “ ખાણુને તાવ આવ્યો હતો એમાં તો નાની વહુનો વાંક હતો. છોકરો મરી ન ગયો એટલાં ભાગ્ય સારાં ! ”

એલોડેશી તો રાહ જ જોઈ રહી હતી. એના પેટમાં તો ખીર ખાટી થાય તેમ ન હતું. તેણે જઈને તરતજ રજેરજ વાત ખિન્દુને જઈને કહી. ખિન્દુએ વાત તો સાંભળી, પણ કાંઈ બોલી નહિ. અને એણે એ વાત બાણી લીધી છે એ પણ એલોડેશી સિવાય બીજાથી અગાધ્યું જ રહ્યું.

ખિન્દુ તો જેદાણી સાથે બોલતી જ ન હતી. કેટલાય દિવસથી તે નવા મકાનમાં ચીજ-વસ્તુઓ ધીમે ધીમે ખસેડતી રહેતી હતી. હવે કાલ સવારે જ નવા મકાનમાં રહેવા જવાનું નક્કી કર્યું હતું. યાદવ ઘરમાં બેઠાબેઠા બાળુ સાથે ગમ્મત કરતા હતા ને માધવ કોઈ કેસના કામે બહાર ગયા હતા એટલે ઘેર ન હતા. એટલામાં એક દુઃખદાયી બનાવ બની ગયો. સાંજે માસ્તર બાળુને ભણાવવા આવ્યા. કાણુ જાણે કેમ, પણ ખિન્દુએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું : “ કાલથી નવા મકાને ભણાવવા આવજો. ”

માસ્તર ‘ જેવો હુકમ ’ કહી ચાલવા લાગ્યા; એટલે ખિન્દુએ તેમને ઉભા રાખી પૂછ્યું : “ આજ કાલ અમૂલ્યનો અભ્યાસ કેવો ચાલે છે ? ”

માસ્તર કહે : “ લખવા-વાંચવામાં તો હોંશિયાર છે. દરેક વર્ષે પહેલે નંબરે પાસ થાય છે. ”

“ એ તો પાસ થાય છે જ ને ! પણ હમણાં એ બીડી પીવા શીખ્યો છે એ જાણો છો ને ? ” ખિન્દુએ પૂછ્યું.

માસ્તરે આશ્ચર્ય ચકિત બની પૂછ્યું : “ બીડી પીતાં શીખ્યો છે ? ભારે નવાઈની વાત ! પણ મને લાગે છે કે, એ કોઈની દેખાદેખીથી બીડી પીતાં શીખ્યો હશે. સોબત તેવી અસર ! ”

“ કોની સોબતમાં એ રખડે છે ? એને બીડી પીતાં કાણે શીખવ્યું ” ખિન્દુએ પૂછ્યું. પણ માસ્તરે જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે ખિન્દુ આગળ બોલી : “ એના બાપાજીને આ વાત તમે જઈ ને કહેજો. ”

માસ્તરે ડોકું ધુણાવી હા કહી. “પણ....જુઓ પાંચ છ દિવસ પહેલાં કેટલાક છોકરાઓએ રકુલના રસ્તે એક માળીના બગીચામાં પેસી તેની કેરીઓ તોડી નાખી, ક્યારા ભાંગી નાખ્યા અને એના છોડ બધા ખૂંદી નાખ્યા.”

મિન્દુ શ્વાસ રૂંધી બોલી: “પછી ?”

“માળીએ આવીને હેડ માસ્તર પાસે ફરીઆદ કરી. માસ્તરે તેને નુકસાનીના દશ રૂપિયા આપી ઠંડો પાડ્યો.”

મિન્દુનું હૃદય એ વાત માનવા ના કહેતું હતું; તેથી ખાત્રી કરવા તેણે પૂછ્યું: “મારો બાબુ એમાં હતો ? એણે રૂપિયા ક્યાંથી આપ્યા ?”

“એ તો ખબર નથી, પણ તોફાન કરવામાં એ હતો ખરો. આપણા નરેન્દ્ર બાબુ અને નિશાળના બીજા ત્રણ ચાર છોકરા પણ એ તોફાન કરવામાં હતા. મને તો હેડ માસ્તર સાહેબે બધી વાત કહી ત્યારે ખબર પડી !”

મિન્દુએ પૂછ્યું: “રૂપિયા આવી ગયા ?”

“હાજી. રૂપિયા આવી ગયા એમ સાંભળ્યું છે.”

“એમ ! ઠીક, તમે તમારે જીવ.” કહી મિન્દુ વિચારમાં પડી ગઈ. એ થોડીવાર ગુપચુપ બેસી રહી. પછી માત્ર ગણગણી: “મને પૂછ્યા ગાછ્યા વિના રૂપિયા આપી દીધા. આટલી બધી હિંમત ધરમાં કાણે કરી ?”

એક તો એનું મન ઉંચું હતું, જીજી સાથે બોત્તતી ચાલતી ન હતી; એમાં વળી આ સમાચાર સાંભળી હિતા-હિતની એની દષ્ટિ નાશ પામી.

એ ઉઠીને રસોડામાં ગઈ. અન્નપૂર્ણા બાબુ મારે શાક તૈયાર કરતી હતી. તેણે નાની વહુને આવતી જોઈ તેના તરફ જોયું તો તેનું રોષભર્યું મોઢું દેખાયું.

“ જીજી, હમણાં બાબુને કાંઈ રૂપિયા આપ્યા હતા ? ”

અન્નપૂર્ણાને જે વાતની બીક હતી તે પશ્ચ પૂછાતાં એ ડરી. તેનું ગળું સુકાઈ ગયું; છતાં તે ધીમેથી બોલીઃ
“ તને કાણે કહ્યું ? ”

મિન્દુએ જવાબ આપ્યોઃ “ કાણે કહ્યું એનું તમારે શું કામ છે ? મારે તો એ જાણવું છે કે એણે શું કહીને તમારી પાસેથી પૈસા માગ્યા ને તમે શું સમજીને એને પૈસા આપ્યા. ”

અન્નપૂર્ણા કાંઈ બોલી નહિ.

મિન્દુ બોલીઃ “ હું એને હપકો આપું એ તમને ગમતું નથી એટલે તમે મારાથી છુપાવો છો. બાબુ ગમે તે કરશે, પણ જુદું તો નહિ જ બોલે. તમે જાણી બુઝીને પૈસા આપ્યા છે, એ સાચું કે જુદું ? ”

અન્નપૂર્ણા ધીમેથી બોલીઃ “ સાચું. પણ બહેન, એને આ વખતે માફ કર. એની વતી હું માફી માગું છું. ”

મિન્દુની છાતીમાં આગ સળગતી હતી. તેણે કહ્યુંઃ
“ માત્ર આ વખતે જ ! નહિ, હું તો એને હંમેશાં માફ કરું છું. હવે ફરી કદી નહિ કરું. હવે વાત પણ નહિ કરું. એ આ રીતે ધીમે ધીમે આંખ સામેથી જહનમમાં જાય એ મારાથી સહન નથી થતું. એના કરતાં તો એ બીજાકુલ

જાય તો સાંઠે. પણ તમારી આટલી હિંમત !”

છેલ્લું વાક્ય અનપૂર્ણાને તીર જેવું વાગ્યું. છતાં પણ તે નિરૂત્તર બની બેઠી. પણ ખિન્દુ જેમ જેમ બોલતી જતી હતી તેમ તેમ તેનો ક્રોધ પણ વધતો જતો હતો. છેવટે તેણે ચીડાર્ધને કહ્યું : “વાત વાતમાં સમજ્યા વગર તમે કહી નાખો છો કે આ વખતે એને માફ કર. તમારા જેટલો એનો વાંક નથી. હું તમને માફ નથી કરવાની.”

ધરનાં નોકર-ચાકર પણ એથે ઉભાં રહીને સાંભળતાં હતાં. અનપૂર્ણાથી હવે રહેવાયું નહિ. તે બોલી : “શું કરી નાખવાની ? તારું ચાલે તો ફાંસીએ ચડાવજે, જા !”

અમ્મિમાં ધી હોમાયું. ખિન્દુ આગ પેઠે ભભુકી ઉઠી : “તમારે માટે તો એ જ સજા છે.”

“ધરના છોકરાને બે રૂપિયા આપ્યા એમાં તે કયો મોટો ગુનો કરી નાખ્યો ?”

કમ વાતમાંથી કમ વાતમાં ઉતરી પડ્યાં. ખિન્દુ મૂળ વાતને ભૂલી બોલી ગઈ : “એ પણ તમારાથી કેમ અપાય ? એમ પૈસા ઉડાવવાના હોય ક્યાંથી ?”

અનપૂર્ણા બોલી : “તું પૈસા કાંઈ નથી વાપરતી ?”

“હું વાપરું છું તે મારા છે એટલે. પણ કહો તો ખરાં કે, તમે કેના વાપરો છો ?”

હવે તો અનપૂર્ણા પણ ભયંકર ક્રોધાવેશમાં આવી ગઈ. તે મરીબ ધરની દીકરી હતી એટલે એ સમજી કે ખિન્દુએ મને મહેણું માર્યું. તે ઉભી થઈ જતાં બોલી : “તું

પૈસાદારની છોકરી છું તે જાણી હવે ! એમાં આટલો બધો રૂઆબ કેના ઉપર કરે છે ? જાણે બીજા કેાઇને પૈસા વાપરવાના મળતા જ નહિ હોય ! ને છોકરાને રૂપિયો-બે રૂપિયા વાપરવા આપતા જ નહિ હોય ! ”

ખિન્દુ બોલી : “ હું એવો અહંકાર નથી રાખતી. પણ તમે જરા વિચાર તો કરી જુઓ કે તમે બાણુને જે કાંઈ પૈસા વાપરવા આપો છો તે કેના આપો છો ? ”

અન્નપૂર્ણા ચીડાઈ ગઈ : “ કેના પૈસા આપું છું ? મોઢે આવે એવું તું બોલી નાખે છે. ભલી થઇને તું જ અહીંથી ! ”

ખિન્દુ બોલી : “ આજની રાત જાય એટલે જવાની-જ છું સ્તો ! પણ કેના પૈસા વપરાય છે એ કેમ બોલતાં નથી ? કેની કમાઈ ઉપર આ તાગડધીના કરો છો, એ તો જાણો છો ને ? ”

ખિન્દુથી બોલતાં તો બોલાઈ ગયું, પણ તે સ્તબ્ધ બની ગઈ.

અન્નપૂર્ણાનો ચહેરો ભેવાઈ ગયો. તે નાની વહુ તરફ તાકી રહી, પછી તેની સામે જોઈ બોલી : “ તારા ધણીની કમાઈ ઉપર અમે નભીએ છીએ. હું તો તારી દાસી છું, ચાકરડી છું, અને એ તમારા નોકર-ચાકર છે, એમ તું કહે છે ને ? ત્યારે આટલા બધા દિવસ સુધી તું કેમ એવું બોલી નહિ ! ”

અન્નપૂર્ણાના હોઠ ક્રોધથી કંપી ઉઠ્યા. દાંત વચ્ચે હોઠ

પીસીને તેણે જુસ્સો દબાવ્યો, તે પછી થોડીવાર રહીને બોલી : “ જ્યારે નાના ભાઈને ભણાવવા મારે એમણે એક જ ધોતીઆથી ચલાવ્યું ત્યારે તું નાની વહુ, ક્યાં હતી ? ધર સળગી ગયું ત્યારે ઝાડના છાંયે રાંધીને આ નવું વડિલોપાછુંત મકાન ઉભું કર્યું ત્યારે તું ક્યાં ગઈ’તી ? ”

બોલતાં બોલતાં એની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. સાડીના છેડા વડે લુછતાં તે બોલી : “ તારા મનની વાત જો એ જાણતા હોત તો આમ અફીણની કાંકરી ચડાવીને હુક્કાની નળા મોંમાં લઈ એદી પેઠે પડ્યા પડ્યા દિવસો ન ગાળત ! એ એવા માણસ નથી. તારો ધણી એકલો જ એને ઓળખે છે. એ એને દેવ જેવા માને છે. આજ મારે લીધે તેં આવું સાંભળાવીને એમનું અપમાન કર્યું ! ”

એટલામાં યાદવ આવીને આંગણામાં થંભી ગયો. તે બોલ્યો; “ મોટી વહુ ! ”

પતિનો અવાજ સાંભળી અન્નપૂર્ણાનું આત્માભિમાન તોફાની સમુદ્રની પેઠે ઝંઝાવાતે ચઢ્યું. તે દોડીને બહાર આવી અને બોલી : “ જેનામાં પોતાનાં બૈરી-છોકરાનું પોષણ કરવાની શક્તિ નથી એમને ગળે ફાંસો ખાવા દોરકું કેમ નહિ મળતું હોય ? ”

યાદવ હાકાખાકા થઈ બોલ્યો : “ પણ થયું છે શું ? ”

“ થાય શું ? કશું થયું નથી. નાનીવહુએ આજ સાંભળાવ્યું કે હું એની દાસી છું ને તમે એના નોકર છો. ”

ઓરડાની અંદર રહેલી ગિન્દુએ દાંત વચ્ચે જીભ દબાવી કાનમાં આંગળીઓ નાખી દીધી.

અનપૂર્ણાએ રડતાં રડતાં કહ્યું: “ એક પૈસો કાઠને આપવો હોય તો આપવાનો મને હક્ક નથી, એવું તમારા જીવતાં મારે આજે સાંભળવું પડ્યું. તમારી સામે ઉભી રહીને આજ સોગંદ ખાઉં છું કે, આ ઘરમાં એ લોકોનું અનાજ ખાઉં તો ખાણું માથું વાઢી ખાઉં ! ”

ગિન્દુએ કાનમાં આંગળીઓ ધાડ્યા છતાં આ વાત અસ્પષ્ટ પણે સંભળાયા વિના ન રહી. તેનાથી બોલી જવાયું: “ અરર ! જીજી, આ તમે શું કહ્યું ? ”

બોલતાં બોલતાં, આજ બારે વર્ષે ફરીવાર એ મૂર્છા ખાઈને પડી.

પતિના ગૌરવથી અનપૂર્ણાની છાતી ગજગજ ઉછળવા લાગી. તે બોલી: “ જે થયું તે ઠીક થયું. સતીને આત્મહત્યા કરી હતી, પણ હું સોગંદ ખાઈને કહું છું કે, બીજાને ઘેર રસોઈ-પાણી કરીને પેટ ભરીશ, પણ તારું અન્નજળ તો મારે આજથી હરામ છે ! તું બોલી શું ? એમનું આવું અપમાન ! ”

નવા મકાનમાં યાદવ, અન્નપૂર્ણા અને અમૂલ્ય સિવાય સઘળાં આવી ગયાં હતાં. ખિન્દુની કંઈ, કંઈની છોકરી, ભાણેજ, ભત્રીજા, પિયરથી માંખાપ અને તેમનાં તોકર-ચાકર વગેરે આવવાથી ઘર આખું ભર્યું ભર્યું થઈ ગયું હતું. તે આ ઘરમાં રહેવા આવી તે દિવસે જ માત્ર તેને બેચેની જેવું લાગ્યું, પણ પછી તો વસતીને લીધે એને એકલાયું ભૂલાવા લાગ્યું અને ગુસ્સો ઉતરતાં અન્નપૂર્ણા આવી જશે અને તેની સાથોસાથ અમૂલ્ય પણ આવશે એમ એણે ચોક્કસ માનેલું; એટલે પોતાના કામમાં એ નિશ્ચિંત જીવે પરોવાઈ ગઈ.

ખિન્દુના પિતાએ તેને પૂછ્યું: “બેટા, તારો બાબુ કેમ દેખાતો નથી?”

ખિન્દુએ મિતાક્ષરી જવાબ આપ્યો: “એ હમણાં પેલે ઘેર છે.”

માએ પૂછ્યું: “તારી જેઠાણી આવી નથી?”

ખિન્દુ બોલી: “ના.”

મા બોલી: “બધાય અહીં આવે તો પછી એ ઘરે કાણુ રહે? વડિલોનું મકાન કાંઈ બંધ થોડું જ રખાય?”

ખિન્દુ બોલ્યા વગર પોતાને કામે ચાલી ગઈ.

યાદવ દરરોજ સાંજે આવતો ને બહાર એટલે બેસીને બધાના ખજર અંતર પૂછી ચાલ્યો જતો, પણ ઘરમાં પગ મૂકતો નહિ. વાસ્તુ-પૂજના આગલા દિવસે રાત્રે તેણે અંદર આવી એલોકેશીને બોલાવીને બધા સમાચાર પૂછવા માંડ્યા. ખિન્દુને ખજર પડી કે જેઠ આવ્યા છે, અને એલોકેશી સાથે વાતો કરે છે એટલે તે એથે ઉભી રહીને સાંભળવા લાગી. પિતાથી પણ વધુ લાડપાન જેઠ તરફથી એને મળ્યાં છે. એણે કેટલો સ્નેહ દાખવેલો? યાદવ ખિન્દુને ‘વહુરાણી’ કહ્યા વિના બોલાવતો નહિ. ‘નાનીવહુ’ એવો શબ્દ એણે કદી ઉચ્ચાર્યો જ નહતો. જેઠાણી સાથે ઝગડો થાય ત્યારે પણ એણે જેઠ પાસે ફરીયાદ કરી છે અને તેમાં તેનો જ પક્ષ ખેંચ્યો હોય. આજ એમની જ સામે અરસીમ શરમથી તેનું ગળું રંધાઈ ગયું. યાદવ ચાલ્યો ગયો એટલે ખિન્દુએ એકાંત ઓરડામાં જઈ, મ્હોં આડો કપડાનો ડુચો ભરાવી દૂસકે ને ડુસકે રડવા માંડ્યું. ચારે બાજુ માણસો હતાં. રખેને કાંઈ સાંભળી ન જાય એટલી સાવચેતી પૂર્વક તેણે હીખકાં ભર્યાં!

બીજે દિવસે સવારમાં ખિન્દુએ પોતાના પતિને બોલાવીને કહ્યું: “આટલી વેળા થઈ ગઈ, ગોર આવીને બેઠા છે, તોય મારા જેઠ હજી કેમ આવ્યા નથી.”

માધવે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું : “ એ શું કામ આવે ? ”

ખિન્દુએ વધુ નવાઈ પામી પૂછ્યું : “ શું કામ આવે એમ કેમ પૂછો છો ? એના સિવાય બીજું કાણ કરશે ? ”

માધવે કહ્યું : “ હું કે જીજ્ઞાસુ પ્રિય બાપુ બધું કરશું; મોટાભાઈ તો નહિ આવે. ”

ખિન્દુએ ગુસ્સે થઈ કહ્યું : “ નહિ આવી શકે, કહ્યું એટલે ચાલશે કેમ ? એમના જીવતાં આ બધું કરવાનો બીજાએને શો અધિકાર છે ? નહિ, એવું જરાય નહિ ચાલે. એના સિવાય બીજા કોઈને હું એ કામ કરવા નહિ દઉં. ”

માધવ બોલ્યો : “ તો બધું બંધ રહેવા દો. એ તો ઘેર પણ નથી; ક્યાંઈક કામ પર ગયા છે. ”

“ આ બધું મોટી શેઠાણીનું કારસ્તાન લાગે છે. ત્યારે તો એ પણ નહિ આવે એમ લાગે છે. ” કહી ખિન્દુ રોતી-સૂરત મ્હોં લઈ ચાલી ગઈ. તેને માટે પૂજાપાઠ, ઉત્સવ-મહોત્સવ, ખાવાપીવાનું-સઘળું એક જ ક્ષણમાં રસહીન બની રહ્યું. ત્રણ ત્રણ દિવસથી એ ઝંખતી હતી કે આજ જેઠ આવશે, જીજ્ઞાસુ આવશે અને બાપુ પણ આવવાનો. આજના આખા દિવસના કાર્યક્રમ ઉપર મદાર બાંધી મનોરાજ્ય ઉપર નિશ્ચિંતતા બીજાવી તે બેઠી હતી, તે તેના સિવાય બીજું કાંઈ જાણતું ન હતું. પતિના એક જ શબ્દે તેના સર્વ મનોરથો ભાંગીને બૂકકો થઈ ગયા અને ઉત્સવનો વ્યર્થ પરિશ્રમ શીલા પેડે તેની છાતી પર લદાઈ ગયો.

એલોક્ષીએ આવીને કહ્યું : “ નાનીવણ, બંડારની

આવી આપજો. કંઠોઈ 'સંદેશ' લખને આવ્યો છે."

બિન્દુએ અણુગમતે મને કહ્યું: "અત્યારે તો ગમે ત્યાં મૂકાવી દોને, પછી જ્યાં મૂકવા હશે ત્યાં મૂકાવી દઈશું."

"ક્યાં મૂકાવું? બહાર તો કુતરાં બીલાડાં મ્હોં ધાલી જાયને!"

"તો ફેંકાવી દો." કહી બિન્દુ ત્યાંથી ચાલતી થઈ. બિન્દુની ફાઈનિએ આવીને પૂછ્યું: "બિન્દુ! કેટલો લોટ બંધાવવો છે? જરા એક વખત બધું સમજાવી જા!"

બિન્દુએ મ્હોં ચડાવી રોષ પૂર્વક કહ્યું: "કેટલો લોટ બંધાવવો, એ હું શું જાણું? તમે મારા કરતાં મોટાં છો ને અનુભવી પણ છો."

ફાઈનિ દંગ બની બોલ્યાં: "લ્યો સાંભળો વાત! અત્યારે કેટલા માણસ જમનાર છે એ હું શું જાણું?"

બિન્દુએ ગુસ્સામાં જવાબ આપ્યો: "તો જાવ પૂછો જઈને એમને! આ બધું કામ તો જીજી કરતાં. બાબુના જનોઈ વખતે ત્રણ દિવસ સુધી આખી નાત જમી, પણ કોઈ દિ મને એમણે કહ્યું નહોતું, કે નાનીવહુ, તું આ કામ કર કે તે કામ કર. અને પૂછ્યુંયે નહોતું કે શું કરવું છે કે શું નહિ!" કહી બિન્દુ બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ. કદમે આવીને પૂછ્યું: "જીજી, જમાઈ બાબુએ કહ્યું કે પૂજનાં કપડાં લતાં—"

પણ કદમ બોલી રહે તે પહેલાં તો બિન્દુએ ત્રાડ

પાડી: “અધાં ભેગાં થઈને મને ખાઈ જવ ! જા, ચાલીજા અહીંથી !”

કદમ ગભરાઈને પાછી હઠી ગઈ.

થોડી વાર પછી માધવે આવીને કેટલાક ઘાંટા પાડ્યા ને કહ્યું: “ક્યાં ગઈ? સાંભળે છે?”

ખિન્દુ પાસે આવીને ધ્રુજતી હોય એમ બોલી: “મારાથી નહિ બને. હું કાંઈ નહિ કરી શકું—નહિ જ કરું. બસ થયું ?”

માધવ દંગ બની તેની સામે તાકી રહ્યો.

ખિન્દુ બોલી: “મને શું કરવું ધાર્યું છે ? ગળામાં ફાંસો નાખવો બાકી છે. એ બાકી હોય તો પુરું કરો એટલે છૂટકો પડે !” કહી રડતી રડતી તે ત્યાંથી જલદી બહાર ચાલી ગઈ. સૂર્યનારાયણનો પ્રયાસ આગળ વધ્યો.

ખિન્દુ કાંઈ કામ કરવાનું માથે લીધા સિવાય બીજાની ભૂલો શોધતી આ ઓરડેથી બીજે ઓરડે ધૂમવા લાગી. કાંઈએ ઉતાવળથી વાસણ રસ્તામાં મૂકેલાં તે એણે પગને ઠેબે ચડાવીને દૂર ફેંકી દીધાં ને કામ કેમ થાય છે એ બતાવ્યું. કાંઈનું બીનું ધોતીયું તારવ્યા વિનાનું સુકાતું હતું, તે ઉડીને ખિન્દુને અડચું એટલે તેણે તેના ફાડીને ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખ્યા, અને ધોતીયું સૂકવવાનો બોધપાઠ બણાવી દીધો. જે કાંઈ એની નજરે પડતું તે ડરતું માર્યું સામેથી ખસીને બાજુ પર થઈ જતું.

ગોર મહારાજે જાતે અંદર આવીને કહ્યું: “ધણું

મોડું થઈ ગયું. હજી કંઈ તૈયારી હોય એમ લાગતું નથી.”

ખિન્દુએ એથે ઉભા રહી જવાબ આપ્યો: “ ધરમાં કામકાજ હોવાને લીધે થોડું ઘણું મોડું તો થાય જ. ” કહી એક વાસણને પગને ડેબે દૂર ઉઠાડીને તે બીજા ઓરડામાં જઈ નિર્જીવ-લાકડા જેવી-થઈને પડી. દરેક મિનિટ પછી અચાનક તેના કાનમાં એક પરિચિત અવાજના ભણકારા વાગતાં તે ઝમકીને ઉભી થઈ અને બહાર જોયું તો અનપૂર્ણ આંગણામાં ઉભી હતી.

દુઃખ અને અભિમાન ભરી રડતી આંખો લૂછી ખિન્દુએ સાડીનો પાકવ ગળે નાખ્યો ને જેઠાણીને હાથ જોડી પગે લાગતાં બોલી: “ જીજી, બાર તો વાગ્યા, હવે કેટલીક દુશ્મનાવટ રાખવી છે ? હું ઝેર ખાઉં તો તમે ખુશ થાવ એમ હો તો ઝેર ખાઉં; જાવ ધરે જઈને એક વાટકા ઝેરનો મોકલી દો ! ” કહી તેણે ચાવીનો ઝુડો જેઠાણીના પગ પાસે ફેંક્યો અને પોતાના ઓરડામાં જઈ અંદરથી કમાડ બંધ કર્યાં અને જમીન ઉપર ઉંધી પડી રડવા લાગી.

અનપૂર્ણાએ ગુપચુપ ચાવીનો ઝુડો ઉપાડી લીધો અને બારણું બોલી ભંડારમાં પેઠી.

સાંજના ચારેક વાગ્યે લોકોની અવર જવર અને ખાવા પીવાની ધમાલ ઓછી થઈ ગઈ; એટલે ફરી પાછી ખિન્દુ કાણુ જાણે કેમ પણ અસ્થિર બનીને ઘડી અંદર-ઘડી બહાર એમ આંટા મારવા લાગી.

ભૈરવે આવીને કહ્યું: “ અમૂલ્ય'બાણુ નિશાળમાં નથી. ”

ચિન્દુએ આંખમાંથી ક્રોધના તણુખા વેરતા કહ્યું: “ અભાગીઆ ! છોકરાઓ કંઈ રાત સુધી નિશાળમાં બેસી રહેતા હશે ? તું કંઈ નવો માણસ છું ? ઘરે જમને તો તપાસ કરવી હતી ! ”

ભૈરવ બોલ્યો: “ ઘરે પણ નથી. ”

ચિન્દુ દાંત ભીંસીને બોલી: “ કાણ જાણે કંઈ રખડુની સાથે મોઢી દાંડીઓ રમતો હશે ! હવે એને કંઈ જાતની બીક ક્યાં રહી છે ? એની એકાદ આંખ ફૂટી જશે ત્યારે જ મોટી શેઠાણીનું કાળજીનું ઠરીને થંડુ હીમ થશે. જ તું, જ્યાં હોય ત્યાંથી એને શોધી લાવ ! ”

અન્નપૂર્ણા ભંડારના ચોકમાં પાંચ દશ સ્ત્રીઓ પાસે બેઠી બેઠી વાતો કરતી હતી તે નાનીવહુને ઉંચે સાદે બોલતાં સાંભળી રહી.

એકાદ કલાક પછી ભૈરવે આવીને કહ્યું: “ અમૂલ્ય બાણુ ઘરે છે; પણ આવતા નથી. ”

ચિન્દુએ એ માન્યું નહિ. તેણે પૂછ્યું: “ કેમ નથી આવતો ? હું એને બોલાવું છું એમ કહ્યું હતું ? ”

ભૈરવે માથું હલાવી જવાબ આપ્યો: “ હા. તોય આવ્યા નહિ. ”

ચિન્દુ થોડીવાર ચૂપ રહીને બોલી: “ એમાં એનો શું વાંક કાઢું ? મા છે એવો જ છોકરો પણ હોયને ! હવે

ફરીવાર જો એ મા દીકરાનું મોં જોઈ તો મને આકરામાં આકરા સોગંદ છે ! ”

મોડી રાતે અન્નપૂર્ણા પોતાને ઘેર જવા તૈયાર થઈ, એટલે માધવ એમની સાથે જઈ તેમને પહોંચાડી આવવા તૈયાર થયો. ખિન્દુએ જલદી પોતાના પતિ પાસે જઈ કઠોર સ્વરે કહ્યું: “ સાથે જવા તૈયાર તો થયા છો, પણ એણે આપણા ધરનું પાણીનું ટીપુંય પીધું નથી એ જાણો છો ને ? ”

માધવ બોલ્યો: “ એ જાણવાની ફરજ તમારી છે-મારી નહિ. કામ બગડતું જોઈને હું જાતે જઈ ને એમને ત્રોડી લાવ્યો છું, એટલે પહોંચાડવા જવાની મારી ફરજ છે. ”

ખિન્દુ બોલી: “ ઠીક, ઠીક. બહુ સારી વાત કરી. તમેય એની તરફ ફરી બેઠા છો. ”

માધવે તેને કાંઈ જવાબ ન આપતાં પોતાની ભાભીને કહ્યું: “ ચાલો ભાભી, હવે મોડું કરો માં ! ”

“ ચાલો. ” કહી અન્નપૂર્ણાએ પગ ઉપાડ્યો એટલે ખિન્દુએ મોટે સાદે બોલવા માંડ્યું: “ લોક કહેવતમાં કહે છે ને કે, ધરના દુશ્મન તે આનું નામ ! મોંમાં આવી એવી પાંચ સાત સાચી જુઠી વાતો મેળવીને કહી, દાંત પીસીને સોગંદ ખાધા, ચાર ચાર દિવસ ને રાત બાબુનું મ્હોં પણ જોવા દીધું નહિ-બધું જોનારો હજારો હાથવાળો ભગવાન બેઠો છે, એ ન્યાય કરશે ! ” કહી ખિન્દુ મ્હોં આડો છેડો દાખી, રડતું અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરતી રસોડામાં ગઈ, અને ત્યાં બેઠેલ થઈ ને પડી. સૌર મચી રહ્યો એ માધવ અને અન્નપૂર્ણા બન્નેએ સાંભળ્યું.

ચમકીને અનપૂર્ણ થંભી ગઈ. તે બોલી: “ જોઈ આવું, શું થયું ? ”

માધવ બોલ્યો: “ કાંઈ જોવાનો જરૂર નથી. તમે તમારે ચાલોને ! ”

ઝગડાની વાત કોઈ જાણતું ન હતું. આજ સુધી એ છુપું રહ્યું, પણ આજ અચાનક છતરાયું થઈ ગયું. બીજે દિવસે ઘરની બધી સ્ત્રીઓ ટોળું વળીને બેઠી હતી ત્યારે એલોકેશી બોલી: “ દેરાણી જેઠાણીને ઝગડો થયો છે એમાં જાણુને શું ? એ તો એક વખત પણ આવ્યો નહિ. નાની વહુએ કહ્યું કે, જેવી મા છે એવો જ છોકરો છે, એમાં જુહું શું છે ? બહેન, મેં તો કેટલાય છોકરા જોયા છે, પણ આવો નિમકહરામ છોકરો તો કોઈ જોયો નહિ ! ”

ખિન્દુએ કઞ્જાન્ત દષ્ટિએ એક તરફ જોયું તે શરમ અને ઘૂણાની મારી નીચું જોઈ ગઈ. એલોકેશીએ ફરી કહ્યું: “ નાનીવહુ, તમારો છોકરો જ જોઈએ છે ને ? મારો નરેન્દ્ર શું ખોટો છે ? એને જ તમારો ખોળે લઈ લ્યો. હું તમને આપી દઉં છું. મારી નાખશો—કાપી નાખશો તોય એક હરફ પણ કોઈ દિ ઉચ્ચારે તો કહેજો. એવી આલાદ મારી કુખે પાકે નહિ.”

ખિન્દુ કાંઈ જવાબ આપ્યા વગર શાન્ત બેસી રહી. ખિન્દુની મા પાકટ હંમરની હતી. તે જમીનદારની દીકરી અને જમીનદારના ઘરની ગૃહિણી હતી. અનુભવ મેળવી મેળવી રીઠી બની હતી. તે બોલી: “ તમે કેવી વાત કરો છો ? અમૂલ્ય તો ખિન્દુના હાડ માંસનો બનેલો છે. એને

તમે અત્યારે આડી અવળી વાતો કરીને વ્યાકુળ કરો નહિ. ખિન્દુ, આ ઝગડો તો માંડ બે દિવસ રહેશે. એટલામાં શું અમૂલ્ય તારો મટી પરાયો થઈ જશે ? ”

ઝળઝળાયાં ભરેલી આંખે મા તરફ જોઈને ખિન્દુ બોલ્યા વગર મૂંગી રહી.

સાંજે તેણે કદમને બોલાવીને કહ્યું: “ કદમ, તું તો ત્યાં હાજર હતી. બોલ, મારો એવો શો વાંક હતો કે એ આવા આકરા સોગંદ ખાધને બેઠી ! ”

ખિન્દુ તેને એ વિષય ઉપર પોતાનો મત પૂછવા બોલાવતી હશે એવો એને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. તે અત્યંત સંકોચાર્થને ગુપચુપ બેસી રહી. એટલે વળી ખિન્દુ બોલી: “ નહિ, મારા હજાર વાંક હોય તોય તું હિંમરમાં તો મોટી છું એટલે તારી બે વાત મારે સંભાળવીએ પડે. બોલ, તું જ કહે, મારો કાંઈ વાંક હતો ? ”

કદમે માથું હલાવી જવાબ આપ્યો: “ નહિ જીજી, વાંકની ક્યાં વાત છે ? ”

ખિન્દુએ કહ્યું: “ તો જા પેલે ઘેર જઈને એ બોલે છે તે બધું મારા જેઠને કહી આવ. તને કોઈ વાતનો શો ડર છે ? ”

કદમે હિંમત લાવી જવાબ આપ્યો: “ બીકની વાત નથી. જીજી, પણ એવો ઝગડો-ટંટો વધારવાની શી જરૂર છે ? થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ”

ખિન્દુ બોલી: “ નહિ, નહિ. કદમ, તું સમજતી નથી. સાચી વાત કહેવામાં ડર શો ? અને સાચી વાત જો જેઠને

ન કહીએ તો તે સમજશે કે બધો વાંક મારો છે. કાઢી મૂકીશ, ફર હાંકી મૂકીશ, એવું એ નહોતી બોલી? પણ હું કાંઈ દિવસ એના ઉપર ગુસ્સે થઈ છું? તેણે મારાથી છાનામાના રૂપિયા શું કામ આપ્યા? મને કેમ વાત ન કરી?”

કદમે કહ્યું: “ ઠીક, કાલ જઈશ. આજ તો હવે મોડું થઈ ગયું છે.”

ખિન્દુ નારાજ થઈને બોલી: “ કદમ, મોડું શેણે થઈ ગયું છે? તું મારી વાતને કાપી નાખે છે. વાદળાંને લીધે અંધારું લાગે છે; છતાં કોઈને સાથે લઈ જવું હોય તો લઈને જા. અરે ભૈરવ, જરા કહે કે હજુઓ કદમની સાથે જાય.”

ભૈરવે જવાબ આપ્યો: “ હજુઆ પાસે બાબુજી બત્તીઓ સાફ કરાવે છે.”

ખિન્દુએ ડાળા કાઢી કહ્યું: “ તું વળી સામો જવાબ દેતાં શીખ્યો?”

ભૈરવ બીકનો માર્યો ત્યાંથી ખસી ગયો. કદમને મોકલી ખિન્દુ બે ચાર વખત આ ઓરડેથી પેલે ઓરડે આંટા મારી છેવટે રસોડામાં ગઈ. રસોઈયણ રાંધતી હતી. ખિન્દુએ તેની બાબુમાં બેસીને પૂછ્યું: “ તમારામાં બુદ્ધિ છે: સાચું બોલજો, કોનો વાંક તમને વધારે લાગે છે?”

રસોઈયણે સમજ્યા વગર પૂછ્યું: “ શેનો વાંક બા?”

ખિન્દુ બોલી: “ તે દિવસની વાત. હું કાંઈ બોલી

હતી? માત્ર એટલું જ મેં કહ્યું હતું કે, જીજી, બાબુને હમણાં કાંઈ પૈસા આપ્યા છે? છોકરાના હાથમાં રૂપિયા પૈસા આવવા ન જોઈએ એ કોણ નથી સમજતું? રડા-રોળ કરી મૂકીને ઘર ગમ્મવી મૂક્યું એને બદલે એટલું જ કહ્યું હોત કે, ‘હા, આપ્યા હતા,’ તો બધી વાતનો ઝગડો પતી જત. પણ આવી વાત ઉપર આટલી ચોળાચોળ શીદ કરવી પડે? અને આવા આકરા સોગંદ પણ એને શીદ ખાવા પડે? બે વાસણ ભેગાં થાય ત્યાં રણુકારો તો થાય જ. તો પછી આપણે તો જીવતાં જીવ. આવા સોગંદ ખવાતા હશે! ઘરમાં હરીફરીને છે તો એક જ દીકરો અને એના નામના જ સોગંદ! તને હું સાફ કહી દઉં છું કે, આ જન્મમાં તો હું એનું મોંય નથી જોવાની. દુશ્મનની તરફ આંખ ફેરવી લઈશ, પણ એની તરફ તો દષ્ટિ નહિ જ નાખું.”

રસોઈયણુ સ્વભાવે જ બહુ ઓછાબોલી હતી. તે શું બોલે? તેને કાંઈ સમજાયું નહિ; એટલે એ તો ચૂપ રહી. મિન્દુની બન્ને આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં. એકદમ આંખ લુછી નાખી, ગળગળી થઈ જતાં મિન્દુ બોલીઃ “ક્રોધના આવેશમાં સોગંદ તો ખાઈ જવાય છે, પણ તેથી કાંઈ પાણી પણ ન પીવાય! છોકરાને ય આવવા દીધો નહિ. મોટાની આવી મોટાઈ! ગમે તેમ તોય હું નાની છું. મારામાં સમજણુ ઓછી છે. અને ધાર કે હું કદાચ એની પેટની દીકરી હોત તો શું કરત? તમે બધા જોઈ લેજો, હું ય હવે એનું નામ જીમે નહિ લાવું.”

રસોઈયણુ ચૂપ રહી, એટલે મિન્દુ વળી આગળ

બોલવા લાગ્યા: “ સોગંદ ખાતાં એને જ આવડતાં હશે ! મનેય આવડે છે. કાલ પેલે ઘેર જઈને કહી આવું કે, ‘ ઝેરનો પ્યાલો ભરીને ન મોકલો તો તમને આકરા સોગંદ છે ’ તો પછી શું કરશે ? હું એ ચાર દિવસ બેઠી બેઠી જોયા કરીશ ને પછી જઈને સોગંદ આપી આવીશ અથવા ઝેરનો પ્યાલો પીને કહીશ કે જીજીએ મોકલ્યો હતો. જોજો, પછી કોઠા એના નામ ઉપર થૂંકે છે કે નહિ ? એમ ક્યાં વગર એની અકકલ ઠેકાણે નહિ આવે. ”

રસોઈયણ કહડી ઉઠી. તે ધીમેથી બોલી: “ અરે ! અરે ! બા, એવી વાત કરાય ? તકરાર કાંઈ રોજ નથી રહેતી. તે પણ તમારા વગર નહિ રહી શકે, અને બાબુ પણ તમારી પાસે આવ્યા વગર ક્યાં રહેવાનો છે ? મને તો એમ જ થયા કરે છે કે, આટલા બધા દિવસ એ ત્યાં એકલો કેમ રહી શક્યો ? ”

ખિન્દુ વ્યગ્ર બનીને બોલી ઉઠી: “ હું પણ એ જ કહું છું. જરૂર એણે છોકરાને ડારો દઈ, મારજૂડ કરીને પૂરી રાખ્યો હશે. જે એક રાત પણ મારા વગર સૂઈ શકતો ન હતો તેને આજ મારા વગર ચાર રાત ને પાંચ દિવસ વીતી ગયા. એવી બૈરીનું મોંય જોવું ગમે ? મેં તને કહ્યું ને કે, દુશ્મન તરફ જોઈશ પણ એની તરફ તો નહિ જ— આ જન્મમાં તો નહિ. ”

રસોઈયણે પોતાના હાથની કળા ઉપર એક કાળો ડાઘ બતાવી કહ્યું: “ જુઓ બા, હજુય ડાઘ ગયો નથી. તે દિવસ રાત્રે તમે બેહોશ થઈ ગયાં હતાં એટલે તમને

ખખર નહિ હોય, પણ કોણ જાણે ક્યાંથી બાણ ત્યાં આવીને તમારી છાતી ઉપર પડ્યો. તે રડતો હતો તે તમે જોયું હોય તો... મોત કેવું હોય એનું એને શું બાન ? છતાં કહે કે, નાની મા મરી ગઈ. આંખ ઉપર પાણી છાંટવા દે નહિ, પવન નાખવા દે નહિ; ને ખેંચીને ઉઠાડવા ગઈ તો મને બટકું ભરી લીધું. મોટી વહુએ એને ઉઠાડવા માંડ્યો તો એમનેય પાડુઓ મારી સાડીનો પાલવ ખેંચી ફાડી તોડી નાખ્યો. એણે તો સહુને એવા ગભરાવી નાખ્યા કે રોગીની સેવા ય શી રીતે કરવી ? છેવટે ચારપાંચ જણ એને પકડીને બહાર ઉપાડી ગયા ત્યારે. ”

ખિન્દુ અનિમિષ નયને રસોઈચણની વાતો સાંભળી રહી હતી. તે પછી તેણે ઉડો નીસાસો મૂક્યો ને ધીમેથી ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં જઈ, બારણા બંધ કરી અંદર પડી રહી.

ચારેક દિવસ પછી, ખિન્દુનાં માઆપ વગેરે સહુ પોતાને ઘેર જવાનાં હતાં તેને આગલે દિવસે મૂર્છા ઉતર્યા પછી ખિન્દુ પોતાની પથારીમાં સૂતી હતી. કદમ પવન નાખતી હતી. ઓરડામાં બીજું કોઈ ન હતું. તેણે કદમને ઈશારાથી તદ્દન પાસે બોલાવી પૂછ્યું : “ કદમ, જીજી આવ્યાં હતાં ? ”

કદમ બોલી : “ નહિ જીજી, અમે આટલાં બધાં છીએ, પછી તેમને તકલીફ આપવાની શી જરૂર છે ? ”

ખિન્દુએ થોડીવાર શાંત રહીને કહ્યું : “ એ જ તમારા લોકોમાં ખોડ છે ને ? કદમ, બધી વાતમાં તમે તમારી અક્કલ

પ્રમાણે કયાં કરે છે. પણ જાણે છે, આમને આમ તમે બધાં થોડા દિવસમાં મારે જીવ લેશો ! પૂજાને દિવસે તમે બધાં ધરનાં નોકરચાકર વગેરે હતાં, છતાં એક જણીએ ધરમાં પગ મૂક્યો નહોતો ત્યાં સુધી તમે બધાં શું કરી શક્યાં હતાં ? અરે તમે ક્યાં ને એ ક્યાં ? ધરના તમારા બધામાં એની એક આંગળીના ટેરવા જેટલી પણ તાકાદ કે'દિ છે ? ”

ખિન્દુની માએ ઓરડામાં પગ મૂકી કહ્યું : “ જમાઈ બાબુ કહે છે કે તું પણ થોડા દિવસ હવા ફેર કરવા અમારી સાથે આવે તો સારું. ”

ખિન્દુએ પોતાની મા સામે જોઈને કહ્યું : “ મારા જવા આવવાનું શું એમના કહેવા પ્રમાણે થાય છે કે હું એમના કહેવા પ્રમાણે ચાલી આવું ? મારા દુશ્મનના હુકમ વગર મારાથી ડગલુંય કેમ મૂકાય ? ”

મા વાત સમજી જતાં બોલી : “ તારી જેઠાણીની વાત કરે છે ને ? તેની રજાની હવે શી જરૂર છે ? જુદી થઈને તું અહીં રહેવા આવી છું એટલે હવે જમાઈના કહેવા પ્રમાણે કરી શકાય. ”

ખિન્દુએ માથું હલાવી ના કહી. “ નહિ, નહિ. એવું થાય નહિ. જ્યાં સુધી એ જીવે છે ત્યાં સુધી એ ગમે ત્યાં રહે તોય એ કહે એમ જ મારે કરવું પડે. અને મા, મારી મરજી મુજબ હું ધરમાં ગમે તે કંઈ, પણ તેને પૂછ્યા વગર ધરની બહાર તો ન જ નીકળાય. નહિ તો મારા જેઠના ગુસ્સાનો પાર ન રહે. ”

એ વખતે એલોકેશી આવી ચડી. તેણે વાત સાંભળીને કહ્યું: “ નાનીવહુ, તમે તમારે જીવ. હું કહું છું ને ! ”

જિન્દુએ એને જવાબ આપ્યો નહિ. એટલે તેની માએ કહ્યું: “ તો એમ કર, જિન્દુ, માણસ મોકલી તેમને પૂછાવી લે. ”

જિન્દુએ આશ્ચર્ય પામી કહ્યું: “ માણસ મોકલીને ? મા, એ તો એથીએ ખરાબ. હું એના મનને ઓળખું છું. મ્હોંથી કહેશે કે ‘ જીવ ’, પણ મનમાં ગુસ્સે થઈને બળી જશે; અને જેઠને બેચાર સાચી જૂઠી વાતો ભેળવીને કાંઈનું કાંઈ કહેશે. એના કરતાં મા, તમે જીવ. મારાથી હાલ નહિ અવાય. ”

જક કર્યા વગર મા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

*

હવે તો સુના મકાનના એકે એક ખૂણા તેને ગળી જવા મ્હોં ફાડીને બેઠા હોય એમ તેને લાગવા માંડ્યું. નીચેનો એક ઓરડો એલોકેશી વાપરતી હતી અને ઉપરનો એક ઓરડો જિન્દુ વાપરતી. બાકી બધા ખાલી ઓરડા ‘ ખાઉં ’ ‘ ખાઉં ’ પોકારતા. તે સુનમૂન ચારે બાજુ ઘૂમતી ફરતી ત્રીજા માળે એક ઓરડામાં ગઈ. બાવી પુત્ર-વધુના નામથી તેને માટે આ ઓરડો તેણે તૈયાર કરાવ્યો હતો. આ ઓરડામાં પગ મૂકતાં જ ડોકીયાં કરતાં આંસુ દડદડ સરી પડ્યાં. તે રડતી રડતી નીચે ઉતરતી હતી એવામાં તેને માધવ સામે મળ્યો. તેને જોતાં જ તે બેઠી ઉઠી: “ હવે શું થશે ? ”

માધવ સમજ્યા વગર બોલ્યો: “ શેનું ? ”

બિન્દુથી જવાબ આપી શકાયો નહિ. ઉંડો નીસાસો મૂકી બોલી: “ નહિ, નહિ. તમે તમારે જાવ. કાંઈ વાત નથી. એ તો અમરચું ! ”

બીજે દિવસે સવારે બહારના ઓરડામાં બેઠો બેઠો માધવ કામ કરતો હતો એવામાં અચાનક બિન્દુએ આવી પૂછ્યું: “ મોટાભાઈ નોકરી કરવા જાય છે ? ”

માધવે ઉંચું જોયા વિના જ જવાબ આપ્યો: “ હા.”

“ હા કેમ ? હવે નોકરી કરવા જેવી આ એમની ઉમ્મર છે ? ”

પહેલાંની પેઠે કાગળ ઉપર નજર રાખી માધવે જવાબ આપ્યો. “ માણસો નોકરી કાંઈ ઉમ્મર ઉપર આધાર રાખીને થોડા જ કરે છે ? નોકરી કરે છે પૈસાના અભાવને લીધે. ”

“ એમને શાની ખોટ છે ? આપણે બેઠાં છીએ ને ! લડાઈ-ઝગડો તો અમારે પારકી જણીઓને થયો છે; પણ તમે તો એમના નાનાભાઈ છો ને ? ”

માધવે કહ્યું: “ ઓરમાન ભાઈ—કુટુંબી.”

બિન્દુ દંગ ખની તાકી રહી. તે ધીમેથી બોલી: “ તમે જીવતાં એને નોકરી કરવા દેશો ? ”

માધવે મ્હં બેઠું કરી પોતાની પત્ની તરફ જોયું. પછી સ્વાભાવિક શાન્ત સ્વરે બોલ્યો: “ શા માટે ન કરવા

દઉં ? સંસારમાં સહુ પોતપોતાનાં નસીબ લઇને આવે છે અને કર્મનું ફળ ભોગવે છે. એનું દષ્ટાંત જીવતો જાગતો હું પોતે જ છું. માઆપ ક્યારે મરી ગયાં તે હું જાણતો નથી. બાબીને મોઢે સાંભળ્યું છે કે અમે બહુ ગરીબ હતાં, પણ કોઈ દિવસ મને ગરિબાઈની ઝાંખી પણ થઇ નથી. કોણ જાણે ક્યાંથી સ્વચ્છ કપડાં, સ્કુલ કોલેજની ફી, ચોપડી-ઓના પૈસા, ને પરચુરણ હાથખર્ચી મળ્યા કરતી. હજુ પણ મને ખબર નથી પડી તે એ બધું શી રીતે આવતું. તે પછી વકીલ થઇને કોઈ જ કમાયો ન હતો, એટલામાં તું કોણ જાણે ક્યાંથી ઢગલા ને ઢગલા રૂપિયા લઇને આવી. સરસ મકાન પણ બંધાઇ ગયું. પણ ભાઈને જ્યારે જોઉં ત્યારે હંમેશાં હાડકાંતોડ મજુરી કરતા જોયા છે. ફાટેલાં કપડાં થીંગડાં દઇને પહેરતા. ટાઢ કે વરસાદમાં પણ શરીર ઉપર ગરમ કપડું મેં કદી જોયું નથી. મૂઠી અનાજ ખાઈ ફક્ત અમારે માટે.....પરંતુ એ બધી વાત મને યાદ નથી ને યાદ કરવી વ્યાજબી પણ નથી. ફક્ત થોડા દિવસથી જરા આરામ લેતા હતા તે હવે ભગવાન વ્યાજ સાથે વસુલ કરે છે.” એટલું કહી એકદમ મ્હોં ફેરવીને તે કોઇ જરૂરી કાગળ શોધવા લાગી ગયો.

બિન્દુ સ્તબ્ધ બની રહી. આ ગત દિવસની વાતમાં પતિ તરફનો કેટલો મોટો તિરસ્કાર તેને માટે છુપાયો હતો તે બિન્દુ પોતાના અકેક રક્તબિન્દુમાં અનુભવવા લાગી. તે નીચું જોઈ રહી.

માધવ કાગળ શોધતાં જાણે પોતાને જ કહેતો હોય

એમ બોલ્યો : “ નોકરી પણ કેવી ? રાજપુરની કચેરીમાં જતાં આવતાં સહેજે ચાર-પાંચ ગાઉની મજલ થાય. ચાર વાગે નીકળી આખો દિવસ ખાધા પીધા વિના નોકરી કરવી ને રાત્રે ઘેર આવી બે કોળીયા ખાવું; અને પગાર માત્ર બાર રૂપિયા ! ”

ખિન્દુ ધ્રુજી ઉઠી : “ આખો દિવસ ખાધા પીધા વિના ? ને પગાર બાર જ રૂપિયા ? ”

“ હા. બાર જ રૂપિયા. પાકી ઉમર, અફીણી આદમી અને થોડું દૂધ પણ ખાઈ શકે નહિ. ભગવાન આટલા દિવસ પછી હવે દયા કરીને ભાઈની ભવ-વેદના ટાળવાનો ઉપાય કરવા દે તો સારું. ”

ખિન્દુની આંખોમાંથી આંસુ ઢળી પડ્યાં. જે તેણે કદી નહોતું કર્યું તે આજ કરી બેઠી. તે ઝુકીને પોતાના પતિના પગમાં પડી અને ચરણ ઝાલીને રડતી રડતી બોલી : “ તમને પગે લાગું છું, કોઈ ઉપાય કરો. મોટાભાઈ સાવ શક્તિ-હિન થઈ ગયા છે. આમ તો એ બે દિવસ પણ નહિ જીવે. ”

માધવે જેમ તેમ કરી આંખમાંનાં આંસુ લુછી કહ્યું : “ હું શું કરું ? ભાભી આપણા ઘરનો એક દાણો અનાજ પણ લેવા નથી માગતાં અને કાંઈ કામ કર્યા વગર એમનો ગૃહસંસાર પણ કેમ ચાલે ! ”

ખિન્દુ રૂંધાયેલ ગળે માંડમાંડ બોલી શકી : “ એ હું કાંઈ નથી જાણતી. એટલું જ, કે તમે મારા દેવતા છો અને તે તમારાથી પણ મોટા છે. છી... છી... જે વાત

મનમાં લાવી પણ નથી શકતી, તે વાત..." ગિન્દુથી આગળ બોલી શકાયું નહિ.

માધવ બોલ્યો: "હારે તમે ભાભીની પાસે જવ; એટલે એનો રોષ તો થોડો ધણો ઉતરે. એ રાજ થાય એમ કરો. આખો દિવસ મારા પગ ઝાલીને બેસી રહેવાથી કાંઈ દિ નહી વળે."

તરત જ ગિન્દુ પગ મૂકી દબને ઉભી થઈ ગઈ અને બોલી: "પગ પકડવાની મને ટેવ નથી. તેણે તે દિવસે પાણી પણ કેમ ન પીધું તે વાત હું હવે સમજી. અને તમે પણ જાણી બુઝીને દુશ્મનની પેઠે ચૂપ રહ્યા. મારો વાંક એટલો અધો શું હતો કે તમે મને વાત પણ ન કરી?"

માધવે પોતાના કાગળમાં ધ્યાન રાખીને કહ્યું: "નહિ, આ વિદ્યા હું મારા ભાઈ પાસેથી શીખ્યો છું. ભગવાન કરે, ને આમ ગુપચૂપ રહી એક દિવસ હું અહીંથી ચાલ્યો જઉં!"

ગિન્દુ આગળ કાંઈ બોલી શકી નહિ. તે ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ ને કમાડ બંધ કરી અંદર પડી રહી.

માધવ ઉઠવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં ફરી વળી ગિન્દુ ત્યાં આવી પહોંચી. તેની બન્ને આંખો લાલધૂમ બની ગઈ હતી. તે જોઈ માધવને દયા આવી ગઈ. તે બોલ્યો: "તમે એક વખત ભાભી પાસે જઈ આવો. તમે એમને ઓળખો તો છો. એક વખત જઈને તેની સામે ઉભાં રહેશો એટલે બધું આપોઆપ પાંસરું થઈ જશે."

ગિન્દુએ અત્યંત કરુણ કંઠથી કહ્યું: "તમે જાવ,

હું આબુના સોગંદ ખાઉં છું કે.....”

માધવ એના બોલવાના મનોભાવ સમજી જતાં ગરમ થઇને બોલ્યો. “ હજાર સોગંદ ખાવાથી પણ હું જઇને ભાઇને કાંઈ કહી શકીશ નહિ. તે જાતે કાંઈ પૂછે નહિ ત્યાં સુધી હું જાતે જઇને તેમને કાંઈ કહું એટલી હિંમત, માફ માથું ઉડાવી દેવામાં આવે તોપણ મારામાં નહિ આવવાની.”

છતાં ગિન્દુ ત્યાંથી ખસી નહિ.

માધવે પૂછ્યું: “ જઈ શકીશ નહિ ? ”

ગિન્દુએ જવાબ આપ્યો. “ નહિ.” અને તે ધીમે ધીમે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

મુકાન પાસે થઇને જ નિશાળે જવાનો રસ્તો છે. પહેલાં તો કેટલાક દિવસો સુધી બાબુ છત્રીની ઓથ કરીને એ રસ્તેથી જતો આવતો, પણ આજકાલ બે દિવસથી લાલ રંગની એ છત્રી આ રસ્તા ઉપર દેખાતી નહોતી. વાટ જોઇને ડોળા ફાડી બેસી રહેવા છતાં બાબુ ત્યાંથી નીકળતો દેખાયો નહિ, છતાં બિન્દુ બારીના કઠેરામાં રસ્તા ઉપર તાકીને બેસી રહેતી. સવારે દશ વાગતાં જાતજાતના રંગની છતરીઓ ઓઢીને કેટલાય છોકરાઓ એ રસ્તે ચાલ્યા ગયા અને સાંજે રજા થઇ ત્યારે પણ કેટલાય છોકરાઓ નીકળ્યા; પણ એ ચાલ, એ છત્રી બિન્દુની નજરે ન પડી. છેક સાંજે તે આંખો લૂછતી નીચે ઉતરી અને નરેન્દ્રને એક બાળુ બોલાવીને પૂછવા લાગી: “નરેન્દ્ર, નિશાળે જવાનો આ સીધો રસ્તો છે, છતાં તે આ રસ્તે થઇને કેમ નિશાળે જતો નથી?”

નરેન્દ્ર કાંઇ બોલ્યો નહિ.

બિન્દુ બોલી : “ તમે બાઈ એક બીજા સાથે વાતોચીતો કરતા સાથે જવ-આવો એ તો ધણું સાફ.”

નરેન્દ્ર પોતાના અનોખા ઢંગથી અમૂલ્ય ઉપર સ્નેહ રાખતો હતો. તે ધીમે બોલ્યા : “ તે શરમને લીધે આ રસ્તે નીકળતો નથી. મામી, જુઓ, એ પેલે રસ્તે થઇને નીકળી જાય છે.”

બિન્દુએ મહામુશીબતે હસતું મોં રાખી કહ્યું : “ તેને કઈ વાતની શરમ લાગે છે ? એને કહી દેજે કે આ રસ્તે થઇને આવે જાય.”

નરેન્દ્રે માથું ધૂણાવી કહ્યું : “ મામી, તે આ રસ્તે કદી નીકળવાનો નહિ. કેમ નહિ જાય-આવે એ જાણો છો ? ”

બિન્દુએ ઉત્સુક બની પૂછ્યું : “ કેમ ? ”

નરેન્દ્ર બોલ્યો : “ તમે ગુસ્સે તો નહિ થાવ ને ? ”

“ ના. ”

“ એને કોઈ સાથે કહેવરાવશો તો નહિ ને ? ”

“ ના. ”

“ મારી માનેય નહિ કહો ને ? ”

બિન્દુએ અધીર બની કહ્યું : “ નહિ રે નહિ. તું તારે કહે. હું કોઈ ને નહિ કહું. ”

નરેન્દ્રે ગણગણાટ કરતાં કહ્યું : “ ત્રીજા માસ્તરે તેના કાન ખેંચ્યા હતા. ”

એક ક્ષણમાં બિન્દુ આગ પેઠે સળગી ઉઠીને બોલી :

“ કાન કેમ ખેંચ્યા ? તેના શરીરને હાથ પણ અડાડવાની મેં મનાઈ કરી હતી ને ? ”

નરેન્દ્રે હાથ હલાવીને કહ્યું: “ મામી, એ માસ્તર નવા જ આવેલા છે. એમને ખબર ક્યાંથી હોય ? એટલે એમનો શો વાંક ? આપણો આ નોકર હબુઆ પણ એવો બદમાસ છે ! તેણે આવીને મારી માને કહી દીધું; અને મારી મા પણ કાંઈ ઓછી નથી. તેણે માસ્તરને કહી દેવાનું કહ્યું. ત્રીજા માસ્તરે એ ચટકાથી એના કાન ખેંચ્યા. આવી રીતે કાન પકડીને....” નરેન્દ્રે પોતાનો કાન પકડીને ખેંચ્યો.

ખિન્દુએ એને તરત જ ચટકાવીને પૂછ્યું: “ હબુઆએ શું કહી દીધું ? ”

નરેન્દ્ર બોલ્યો: “ મામી, એ તો શી ખબર. હબુઆ બપોરે મારો નાસ્તો લઈને આવે છે ત્યારે એ દોડતો આવીને પૂછે છે ‘ નરેન્દ્રભાઈ, શું નાસ્તો આવ્યો છે એ દેખાડોને ! ’ માએ એ સાંભળી કહ્યું, ‘ અમૂલ્યની નજર લાગશે. ’ ”

ખિન્દુએ પૂછ્યું: “ બાબુને મારે કેમ નાસ્તો લઈને આવતું નથી ? ”

નરેન્દ્રે કપાળ ઉપર હાથ લગાડી કહ્યું: “ ક્યાંથી લાવે ? એ તો સાવ ગરીબ છે. ગુંજામાં થોડા ચણા લેતો આવે છે, તે રજાના વખતે ઝાડ નીચે બેસીને ફાકે છે. ”

ખિન્દુની આંખ સામે ધર-ખાર અને સારી દુનિયા

ફરવા લાગી. તે ત્યાંની ત્યાં બેસી રહી: બોલી: “ નરેન્દ્ર,
તું જા. ”

તે દિવસે રાત્રે ઘણા ઘાંટા પાડ્યા પછી માંડ માંડ
ખિન્દુ ખાવા આવી, પણ કોણ જાણે કેમ તેનાથી ગળે
કોળીઓ ઉતર્યો નહિ. છેવટે ‘ તખીયત સારી નથી ’ કહી
તે ઉઠી ગઈ. બીજે દિવસે પણ જૂખી પડી રહી, પરંતુ
કોઈને કાંઈ કહી શકી નહિ. તેને વારે વારે એ બીક
લાગવા માંડી કે આ વાત કોઈને કહેવામાં પોતાનો વાંક
નીકળે તો ! સાંજે પતિ જમવા બેઠા ત્યારે હંમેશની ટેવ
મુજબ તે તેની પાસે જઈને બેઠી, અને આડું જોઈ રહી;
પરંતુ કોઈ પણ રીતે ખાવા પીવાની ચીજો તરફ આંખ
ઉંચી કરીને જોઈ પણ શકી નહિ.

*

ઘરમાં બત્તી સળગતી હતી. માધવ આંખો બંધ
કરીને ચૂપચાપ પડ્યો હતો; એટલામાં ખિન્દુ આવી તેના
પગ પાસે બેસી ગઈ. માધવે આંખ ઉંચી કરી કહ્યું:
“ કેમ, શું છે ? ”

ખિન્દુ નીચું જોઈ પતિના પગની એક આંગળીનો
નખ ખોતરવા લાગી.

માધવે સ્ત્રીના મનની વાતનું અનુમાન કરી કહ્યું:
“ ખિન્દુ, હું બધું સમજી છું, પણ મારી પાસે રડવાથી શું
વળશે ? તેમની પાસે જા. ”

ખરેખર ખિન્દુ રડતી હતી. તે બોલી: “ તમે જાવ. ”

“ હું જઈને તમારી વતી કાંઈ કહીશ તો બાઈ માં સાંભળશે જ નહિ.”

“ હું કહું છું કે મારી બૂલ થઈ છે. હું કાન પકડું છું. તમે જઈને તેમને કહો.”

“ મારાથી એ નહિ બને.” કહી માધવ પડખું ફરીને સૂઈ ગયો.

છતાં ખિન્દુ કેટલીએ વાર સુધી નીસાસા નાખતી ત્યાં બેસી રહી. પણ માધવે કાંઈ કહ્યું નહિ, એટલે છેવટે તે ત્યાંથી ઉઠીને ચાલી ગઈ. પતિના આવા વર્તનથી તેની છાતી ઉપર યોજન જેવડો પર્વત લદાઈ ગયો હોય એમ તેને લાગ્યું. આજ તેને સાફ સમજાયું કે સહુએ તેને તજ દીધી છે.

બીજે દિવસે યાદવે નાનીવહુને જવાની અનુમતી વાળી ચીઠી લખીને મોકલી. ખિન્દુના પિતા ખિમાર છે માટે તરતજ રવાના થવાનું તેમાં લખ્યું હતું. રડતી આંખે ખિન્દુ ગાડીમાં બેઠી. રસોઈયણે ગાડી પાસે જઈને કહ્યું: “ બા, પિતાજીને સાગ્ન સારા બેઠને વહેલાં પાછાં આવતાં રહેજો.”

ખિન્દુ ગાડીમાંથી નીચે ઉતરી રસોઈયણના પગમાં પડી; તેથી તે બીચારી સંકોચને લીધે શરમાઈ ગઈ.

ખિન્દુને આવી ઢીલી, આટલી નમ્ર કદી કોઈએ જોઈ નહતી. પગે લાગી, માથે હાથ મૂકી તે બોલી: “ નહિ, ગમે તેમ તોય તું બ્રાહ્મણની દીકરી છું. ઉંમરમાં પણ

મારાથી મોટી છું. આશીષ આપો કે હું હવે પાછી ન આવું. આ માટે પ્રસ્થાન છેવટનું બને.”

બ્રાહ્મણની દીકરી તેના જવાબમાં કાંઈ જ બોલી શકી નહિ. ખિન્દુનો ચીંતાતુર અને દુઃખી ચહેરો જોઈ તે રોઈ પડી.

એલોકેશી ઉભી હતી. તેણે છલુકો કરી કહ્યું: “ નાની વહુ, એવી શી વાત કરો છો? શું કાંઈનાં માઆપ માંદાં નહિ પડતાં હોય? ”

ખિન્દુએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેણે મ્હોં ફેરવી લઈ આંખો લુછી. પછી થોડી વારે કહ્યું: “ બહેનજી, તમને નમસ્કાર કરું છું. હું જાઉં છું.”

નણુંદે કહ્યું: “ જાવ, બહેન જાવ, હું ધરે છું ને ! બધી વાતની દેખરેખ રાખીશ.”

ખિન્દુ કાંઈ વધુ કહી શકી નહિ. કાચમેને ગાડી હાંકી મૂકી.

*

રસોઈયણુને મોઢે આ બધી વાતો સાંભળી અન્નપૂર્ણા ચૂપ બની ગઈ.

આ પહેલાં કદિ પણ ખિન્દુ બાળુને મૂકીને એકલી પિયર ગઈ ન હતી. આજકાલ મહિના કરતાં વધુ વખત થઈ ગયો, પણ તે એક વખત પણ તેને નજરે જોઈ શકી નહતી. તેનું દુઃખ અન્નપૂર્ણા સમજી.

રાત્રે બાળુ તેના પિતા પાસે સૂતો સૂતો કાંઈક

પૂછતો હતો. નીચે દીવાના અજવાળે થીંગડાં મારતી મારતી અનપૂર્ણા ઉડેા નીસાસો મૂકી ઉઠી. “ રામ ! રામ ! જતી વખતે તે આ શું બોલી ગઈ, કે આ છેલ્લી વખત જવાનું છે. મા દૂર્ગા કરે ને મારી વહુ સાજીસારી પાછી આવે.”

આ સાંભળી યાદવ ઉઠીને બેઠો થઈ ગયો. તે બોલ્યો : “ મોટી વહુ, તેં પહેલેથી આજ સુધી સારું નથી કર્યું. મારી વહુરાણીને તમે કેઈ પણ ઓળખી શક્યાં નથી.”

અનપૂર્ણાએ કહ્યું : “ પણ એકવાર એ ‘ જીજી ’ કહેતી આવી છે ? પોતાના છોકરાને તો એ જગરજસ્તી કરીને પણ લઈ જઈ શકત. છતાં તેને ય ન લઈ ગઈ. તે દિવસે આખો દિવસ કામ કરીને થાકી પાકી ઘરે આવતી હતી ત્યારે એણે ઉલટાં કેવાં કડવાં વેણ મને સંભળાવ્યાં ? ”

યાદવે કહ્યું : “ વહુરાણીની વાત માત્ર હું એકલો જ સમજી શકું છું. પણ મોટી વહુ, જો આટલુંય માફ કરવાની તમને બુદ્ધિ નથી, તો મોટી થઈ શા માટે ? તું પણ એવી ને એવી છં અને માધવ પણ એવો જ છે. મને લાગે છે કે તમે જ એને ગુંગળાવીને મારી નાખશો. ”

અનપૂર્ણાની આંખોમાંથી આંસુ સરી પડ્યાં.

બાબુ બોલ્યો : “ બાપુજી, નાની માએ આવવાની ના કેમ કહી ? ”

અનપૂર્ણાએ આંખો લુછતાં પૂછ્યું : “ તું તારી નાની મા પાસે જઈશ ? ”

બાબુએ માથું ધૂણાવી કહ્યું : “ ના. ”

“ કેમ ? તારી નાની મા તારા નાનાને ઘેર ગઈ છે. તું પણ કાલે ત્યાં જા. ”

બાબુ ચૂપ રહ્યો.

યાદવે પૂછ્યું: “ કેમ બાબુ, જમશ ને ? ”

બાબુએ તકીઆ પછવાડે મોં સંતાડી પહેલાંની પેઢે કહ્યું: “ નહિ. ”

*

વહેલે પરોઢીએ ઉઠીને યાદવ પોતાના કામ ઉપર જવા માટે તૈયાર થઈ જતો. પાંચ છ દિવસ પહેલાંની આ વાત છે. એક દિવસ તે વહેલો તૈયાર થઈ ચલમ પીતો હતો એવામાં અન્નપૂર્ણાએ આવીને કહ્યું: “ સવાર પડી ગઈ છે. ”

યાદવે વ્યાકુળ થઈને હુકકો એક બાબુ મૂકી કહ્યું: “ મોટી વહુ, આજ માં મન વ્યગ્ર છે. રાત્રે મને લાગ્યું કે, જાણે મારી વહુરાણી બારણાની ઓથે આવીને ઉભી છે. ”

તે પછી ‘ દુર્ગા ! દુર્ગા ! ’ કહી તે ચાલી ગઈ.

સવારે અન્નપૂર્ણા ગભરાયેલ ચહેરે રસોઈ કરતી હતી એટલામાં પેલા ઘરના નોકરે આવીને ખબર આપ્યા: “ માધવ બાબુ કાલ રાત્રે ફરાસડોંગા ગયા છે. નાનીવહુની તખીયત ઘણી જ ખરાબ થઈ ગઈ છે. ”

પોતાના પતિની વાત યાદ કરતાં અન્નપૂર્ણાની છાતી ધ્રુજી ઉઠી: “ શું બીમારી છે ? ”

નોકરે જવાબ આપ્યો: “ એ તો ખબર નથી. પણ સાંભળ્યું છે કે ઘડી ઘડી ઝોગા આવી જાય છે ને બેમાન

થઈ જાય છે. માંદગી આખરી છે. ”

સાંજે ઘરે આવતાં યાદવ ખખર સાંભળીને રડી પડ્યોઃ
“ કુટલી સાધના પછી સોનાની મૂર્તિ ઘરમાં લાવ્યો હતો.
મેટી વહુ, તમે એને પાણીમાં ફેંકી દીધી. હું અત્યારે જ
જાઉં છું. ”

દુઃખ અને ગ્લાનીને લીધે અન્નપૂર્ણાની છાતી ભીંસાઈ
જતી હતી. જાણુ કરતાંય નાનીવહુ ઉપર તેને અપાર હેત
હતું. તેણે પોતાની આંખો લુછી, પતિના પગ ધોવરાવી
તેમને સંધ્યા કરવા બેસાર્યા અને તે એક અંધારા ખૂણામાં
જઈને બેઠી. થોડીવાર થઈ એટલામાં માધવનો અવાજ
સંભળાયો. અન્નપૂર્ણા મહામુશીબતે ત્યાં જ બેસી રહી.
રખેને કાંઈ અશુભ સંભળાઈ જાય નહિ !

માધવે રસોડામાં અંધારું જોઈ સુક્કા સ્વરે કહ્યુંઃ “ભાભી,
ખખર પડ્યા ને ? ”

અન્નપૂર્ણા ઉંચું જોઈ શકી નહિ.

માધવ બોલ્યોઃ “ અમૂલ્યને અત્યારે એક વખત ત્યાં
લઈ જવો પડશે. અંતકાળ નજીક આવી ગયો છે. ”

અન્નપૂર્ણા આંખો દાબી જોરથી રડી પડી. યાદવ
ગાંડા જેવો બની એ ઓરડામાં દોડી આવ્યો અને બોલ્યોઃ
“ માધવ, એવું હોય નહિ. હું કહું છું ને કે એવું નહિ બને.
મેં જાણ્યે અજાણ્યે પણ કોઈને દુઃખ દીધું નથી. મને
આટલી ઉંમરે ભગવાન એવી શિક્ષા નહિ કરે. ”

માધવ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ.

યાદવ બોલ્યો: “ માધવ, મને બધી વાત કર. હું ત્યાં જઈને વહુરાણીને પાછી તેડી લાવીશ. તું ગભરાઈશ નહિ. ગાડી લાવ્યો છું ? ”

માધવે કહ્યું: “ મોટાભાઈ, હું ગભરાઈ ગયો નથી. પણ તમે આ શું કરો છો ? ”

“ કાંઈ નહિ. ઉઠો, મોટી વહુ, અરે અમૂલ્ય ! ચાલ. ”

માધવે આડા ફરતાં કહ્યું: “ મોટાભાઈ, અત્યારે નહિ. રાત વીતી જવાદો: સવારે જાઓ. ”

“ નહિ, નહિ; એવું ન બને. માધવ, તું ગભરાઈશ નહિ. ગાડી બોલાવ; નહિ તો હું પગે ચાલીને પણ જઈશ. ”

કાંઈ બોલ્યા વગર માધવ ગાડી લેવા ગયો. ગાડી આવતાં ચારે જણ અંદર બેસી ગયાં.

યાદવે પૂછ્યું: “ હવે કેમ છે ? ”

માધવ બોલ્યો: “ મને પૂરી ખબર નથી. સાંભળ્યું છે કે ચાર પાંચ દિવસ ઉપર તાવ આવ્યો હતો. ને પછી વારે વારે બેભાન થઈ જતી. ત્યારથી દવાનું એક ટીપું કે દૂધની ચમચી કાંઈ એને પાઈ શકતું નથી. શું થયું છે તે બરાબર સમજાતું નથી; પણ હવે આશા લાગતી નથી. ”

યાદવે જોરથી કહ્યું: “ ખૂબ આશા છે: સો વાર આશા છે. મારી વહુરાણી જીવતી છે. માધવ, મારી છેલ્લી ઉંમરમાં ભગવાન મારે મોઢે જીવું નહિ બોલાવે. હું આજ સુધીમાં કદિ જીવું બોલ્યો નથી. ”

માધવ વડીલભાઈના પગે માથું મૂકી, ચર્ચુરજ માથે ચડાવી ગૂપચૂપ બેસી રહ્યો.

કેટલાય દિવસથી બિન્દુ ખાધા પીધા વિના પોતાના શરીરને ગાળી નાખતી હતી, તેની કોઈને ખબર ન હતી. ગઈ કાલે એ ત્રણ વાર એભાન થઈ ગઈ હતી—તેનો છેલ્લો ઝોખો વળતો ન હતો. બહુ મહેનત પછી, ઘણે વખતે જ્યારે થોડી હોશમાં આવી ત્યારે નાડી બીલકુલ ધીમી પડી ગઈ હતી. સમાચાર મળતાં માધવ આવ્યો હતો. પોતાના પતિના પગની ચર્ચુરજ લઈ તેણે પોતાના દાંત બંધ કરી દીધા. સેંકડો વાર ત્રિનવણી કરવા છતાં તેણે દુધનું દીપુંચ પેટમાં જવા દીધું નહિ.

માધવે હતાશ બની કહ્યું: “ આમ આત્મઘાત શા માટે કરે છે ? ”

બિન્દુની આંખની પાંપણોમાં આંસુનાં બિન્દુ દેખાયાં. થોડીવાર પછી તે બોલી: “ મારું જે કાંઈ છે તે બધું બાબુનું છે; ક્રૂર નરેન્દ્રને એ હજાર રૂપિયા આપજો અને એને ભણાવજો; કેમકે તે મારા બાબુ ઉપર હેત રાખે છે.”

માધવે પોતાના હોઠ દાંત વચ્ચે દબાવીને રડવું આવતું ખાબ્યું.

ખિન્દુએ ઇશારાથી માધવને છેક પાસે બોલાવી ધીમેથી કહ્યું: “ અને બાબુ સિવાય બીજા કોઈ પાસે મારી આગ ન મૂકાવશો. ”

માધવે આ આઘાત લાગે એવી વાત સાંભળી પોતાની જાતને સંભાળી લેતાં કાનમાં કહ્યું: “ કોઈને મળવું છે ? ”

ખિન્દુએ માથું હલાવી ના કહી: “ ના, ના. રહેવા દો. ”

ખિન્દુની માએ એક વખત દવા પાવાની કોશીશ કરી જોઈ, પણ ખિન્દુએ દાંત ભીડી દીધા.

માધવ ઉઠીને ઉભો થઈ ગયો અને બોલ્યો: “ ખિન્દુ, એવું નહિ ચાલે. અમારી વાત તો તું કાંઈ સાંભળતી જ નથી, એટલે જેમનું કહેવું તું અવગણી શકતી નથી એમને બોલાવી લાવવા પડશે. મારી એટલી વિનંતી માનજે કે, હું પાછો આવું ત્યારે તને જોઈ શકું. ”

માધવે બહાર આવી આંખો લુછી. એ રાત્રે ખિન્દુ શાન્ત સૂઈ રહી.

*

સૂર્યોદય થવાની તૈયારી હતી, એટલામાં માધવે એકદમ ધરમાં આવી, બત્તી સળગાવી. બારણું ઉઘડતાં ખિન્દુએ આંખ ઉઘાડી ને પ્રભાતના સ્નિગ્ધ પ્રકાશમાં પતિનું

મ્હેં જોયું; એટલે જરા મ્હેં મલકાવી બોલી: “ ક્યારે આવ્યા ? ”

“ આ ચાલ્યો જ આવું છું. મોટાભાઈ પાગલ જેવા બની રડવા કરે છે. ”

ખિન્દુ થોડીવાર ચૂપ રહીને બોલી: “ અત્યારે કાંઈ નહિ, સૂઈ રહેવા દો. ” કહી તે પડખું ફરીને સૂઈ રહી.

અન્નપૂર્ણા ઓરડામાં આવી. તેના ઓશીકા પાસે બેસી ખિન્દુના માથે હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં તે ચોંકી ઉઠી. અન્નપૂર્ણા થોડી મિનિટ સુધી તો કાંઈ બોલી શકી નહિ. પછી રડતું દબાવી બોલી: “ નાનીવહુ, દવા કેમ લેતી નથી ? એમ તો પછી મરી જવાય. ”

ખિન્દુએ જવાબ આપ્યો નહિ.

અન્નપૂર્ણાએ તેના કાન પાસે મ્હેં લઈ જઈ ધીમેથી કહ્યું: “ મારી છાતી ફાટી જાય છે એ સમજાય છે ને ? ”

ખિન્દુએ તેની તરફ જોઈને ધીમેથી કહ્યું. “ જીજી, બધુંય સમજું છું. ”

“ તો આ બાજુ મેં ફેરવ. તારા જેઠ તને ઘેર તેડી જવા આવ્યા છે. તારો બાપુ રોઈ રોઈને ઉંઘી ગયો છે. મારી વાત સાંભળ; આ બાજુ મેં ફેરવ. ”

છતાં ખિન્દુએ મ્હેં ફેરવ્યું નહિ. તેણે માથું હલાવી કહ્યું: “ નહિ જીજી, પહેલાં..... ”

એ વખતે યાદવ દરવાજા પાસે આવીને ઉભા રહેતાં અન્નપૂર્ણાએ ખિન્દુના માથા ઉપર ચાદર ઓઢાડી. યાદવે

માથાથી પગ સુધી ચાદરમાં ઢંકાએલી પોતાની સ્નેહપાત્ર નાનીવહુને નીરખી, આંખમાં આવતા આંસુ મહામુશીબતે ખાળતાં કહ્યું: “ધરે ચાલો, નાની વહુ, હું તમને તેડવા આવ્યો છું.”

તેના સુકાઈ ગયેલા અને કમળેર ચહેરા તરફ જોઈને પાસે ઉભેલાં બધાંની આંખો સજળ બની. એકાદ ક્ષણ પછી યાદવ ફરી બોલ્યો: “એક દિવસ જ્યારે તું તદ્દન નાની દીકરી જેવી હતી ત્યારે હું જ અહીં આવીને તને મારા ધરની વહુરાણી-લક્ષ્મીને લઈ ગયો હતો. ફરી અહીં આ રીતે આવવું પડશે એવો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહતો. માટે બેટી, સાંભળો. હું ફરીથી અહીં આવ્યો છું તે તમને સાથે તેડીને લઈ જઈશ અને નહિ તો ફરીથી કદી આ ધર સામે નજર નહિ કરું. વહુરાણી! બેટા! તું જાણે છે ને કે હું કદી જીવું જોતો નથી.”

યાદવ બહાર ચાલ્યો ગયો. બિન્દુએ મ્હોં ફેરવી અન્ન-પૂર્ણાના ખોળામાં હાથ નાખી કહ્યું: “જીજી, લાવો, ખાવાનું શું આપો છો? અને બાબુને અહીં મારા પડખામાં સુવાડી તમે બધાં બહાર જતાં રહો. બીશો માં; હવે હું મરવાની નથી.”

સ્વ. શરદબાબુની ઉત્તમ ગણાએલી નવલકથા
'વિપ્રદાસ'નો અનુવાદ

સુવાસયંદ્ર

પાકું પુકું : કિંમત રૂ. અઢી
કનુ દેસાઈના કવર ચિત્ર સાથે

ગુજરાતમાં શરદબાબુનું નામ ઘેરઘેર જાણીતું છે. તેમની ભાષામાં હૃદયના ઉંડાણમાંથી આવતું અનુપમ સત્ય તરવરે છે. એમનાં પાત્રો સજીવ હોય એમ લાગે છે. એક બંગાળી પણ ગુજરાતમાં ઘણા વર્ષથી વસતાં બહેને એનું ભાષાંતર સરળ અને સાદી ભાષામાં કર્યું છે. આમાંનાં વંદના, સુવાસબાબુ અને દ્વિજદાસનાં પાત્રો તમને સત્ય જગતની પ્રતિતિ કરાવશે.

જીવનલાલ અમરશી મહેતા : અમદાવાદ

જીવનલાલ એન્ડ સન્સ : મુંબઈ-૨

કેટલીક નવલકથાઓ—નવલિકાઓ

અરેબીયન નાઈટ્સ—શ્રી. રામાનંદ ચેતરજીઃધણાં ચિત્રો સાથે	૪-૦-૦
કોનો વાંક ?—ઓન૦ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી	૨-૮-૦
ગુજરાતનો નાથ— „ „ „	૩-૦-૦
જીવનમાંથી જડેલી—શ્રી. લીલાવતી મુનશી (બન્ને ખંડ સાથે)	૨-૮-૦
તક્ષશિલાની રાજમાતા—શ્રી. ઉછરંગરાય ઓઝા	૩-૮-૦
સોલંકીયુગની કીર્તિકથાઓ—શ્રી. અંબાલાલ મીસ્ત્રી	૨-૦-૦
ચોખેરવાલી (ભા. ૧-૨ સાથે) કવિવર ટાગોરકૃત નવલકથા	૨-૮-૦
જ્યોત્સ્ના—ગુજરાતી આદર્શગૃહિણી. સ્વ. ભોગિન્દ્રરાવ દીવેટીયા	૧-૮-૦
તરલા—એજ લેખકની સ્ત્રીઓને ઉપયોગી સાંસારિક નવલકથા	૨-૮-૦
નાગમતી—શ્રી. મનુભાઈ જોધાણી કૃત સોરઠી પ્રેમકથા	૧-૦-૦
કલ્પનાની મૂર્તિઓ—શ્રી. શાન્તીલાલ જી. તોડાદ	૧-૮-૦
હૂષી કેશવંદ્ર: ભા. ૧ થી ૪—સ્વતંત્ર સળંગ નવલકથા	૧૧-૮-૦
રશ્મિ—મૌલિક સંસારી નવલકથા	૨-૮-૦
લક્ષ્મીનાં બંધન—શ્રી. સીતાદેવી કૃત સામાજિક નવલકથા	૦-૧૨-૦
ઐતિહાસિક કથામંજરી—રા. અંબેલાલ નારણજી જોષી	૨-૮-૦
કથામંજરી, ભા. ૧-૩—શ્રેષ્ઠ નવલિકાના સંગ્રહો. દરેકના	૨-૦-૦
હાસ્યકથામંજરી, ભા. ૧—હાસ્યરસિક કથાઓનો સંગ્રહ	૨-૦-૦
હાસ્યકથામંજરી, ભા. ૨—લેખક શ્રી. ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા	૨-૦-૦
જીવનની ઝાંખી—શ્રી. કેશવપ્રસાદ દેસાઈની ટૂંકી વાતો	૨-૦-૦
શરતચંદ્ર—અનુ. નારાયણ હેમચંદ્રકૃત બળવાનું છાયાચિત્ર	૨-૮-૦
સુવાસચંદ્ર—સ્વ. શરદાબાણુકૃત ‘વિપ્રદાસ.’	૨-૮-૦
સુરેખા—શ્રી. જેઠાલાલ ત્રિવેદીકૃત મૌલિક નવલકથા.	૨-૮-૦
સહચરની શોધમાં—માર્મિક હાસ્યરસનું સેટાયર	૧-૮-૦
દિનેશ—હિંમતલાલ ચુનીલાલની ગ્રામસુધારણાની નવલકથા	૨-૦-૦

સને ૧૯૪૦ના
સાલનાં પુસ્તકો

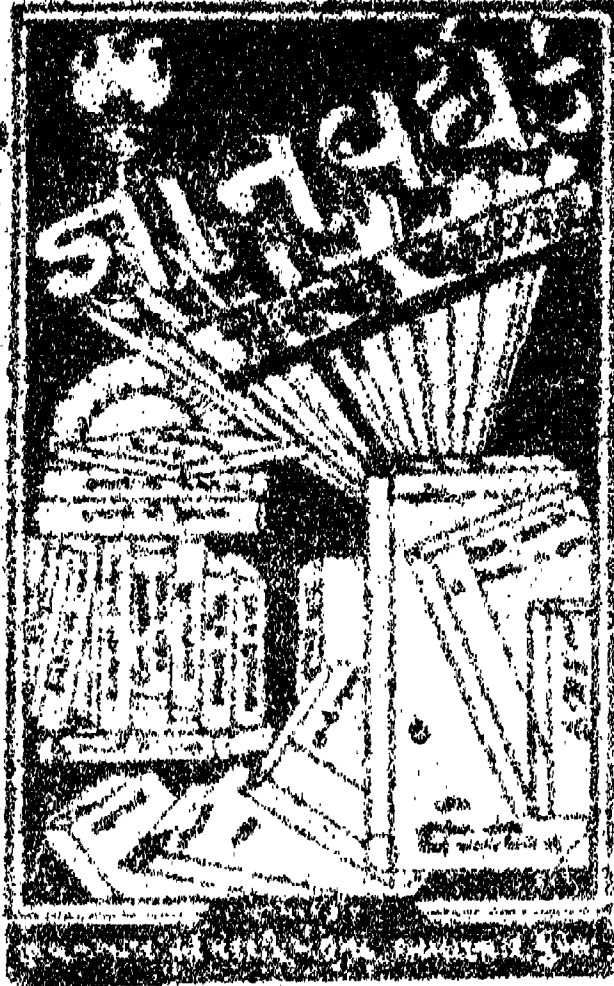
સુરેખા

[મોલીઃ નવલકથા]

અને
બીજાં પુસ્તકો
માટે અમારું
છેલ્લામાં છેલ્લું
સૂચિ પત્ર
મંગાવો.

વીસ વર્ષની આજની
એક જ મંથાળા

(૧) આ માળાનું વર્ષ જાન્યુઆરી
થી ડીસેમ્બર સુધીનું ગણાય છે.
(૨) આ માળામાં એક વર્ષમાં
કાઢિત સોળ પેજ ૧૧૦૦ થી ૧૨૦૦
પાનાં જેટલું વાંચન આપવામાં
આવે છે.

(૩) વાર્ષિક લવાજમો
હિન્દુસ્તાન માટે [પોસ્ટેજ સાથે]
રૂ. ૫-૦-૦
બ્રહ્મદેશ અને પર્ગદેશ માટે રૂ.
૬-૮-૦ [પોસ્ટેજ સાથે] શીલીંગ
૧૦ દશનો પોસ્ટલ ઓર્ડર મોકલવો
લખો :

જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા
પીરમશા રોડ : અમદાવાદ

સને ૧૯૩૬
સાલનાં

સુવાસ

[સ્વ. શન]

કમાલ

[સચિત્ર; રં:

દ્રવ્ય-]

અને બીજા

[કાપી

સહચરીની શોધ

[હાસ્તગત પ્રધાન સેટામ

મિ-૬

[શરદ્યાજુ ફત]

